

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1985 — Ч. 4 (288)

Е. Можейко: ПОЛЬСЬКА ПОВОЄННА ЛІТЕРАТУРА

Ч. Мілош: ВОРОГ ПОРЯДКУ — ЛЮДИНА

**Ч. Кіянка: ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
СТОСУНКИ**

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.
Рік видання четвертий
Річна передплата 25 ам. дол.
Редактор: Володимир Малінкович
Видає: «Сучасність»
Друкується російською мовою

Замовляти:

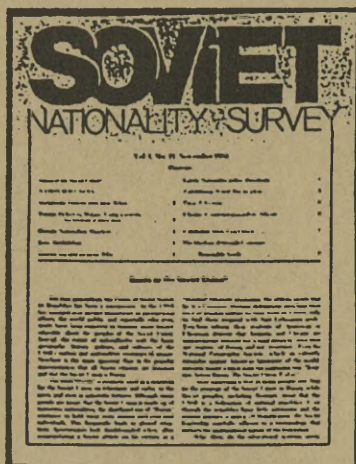
«Sučasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5, BRD

«SOVIET NATIONALITY SURVEY»

Публікація про національне питання у СРСР

Місячник. 8 стор. великого формату
Рік видання другий
Річна передплата 20 англ. ф. (30 ам. дол.)
Редактор: Олександр Мотиль
Видає: «Сучасність»
Друкується англійською мовою
ISSN 0265-7783

Замовляти: **Soviet Nationality Survey**
15 Sherringham Avenue
London N17 9RS
United Kingdom

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1985

Ч. 4 (288)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — APRIL 1985

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Богдан Бойчук, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймс Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 4 *Марія Ревакович*: Поезії.
8 *Левон Лайн*: «Інтелігент. Екранізований роман» (VII).
24 *Ян Лсхонь*: Дві поезії. *Переклав з польської Остап Тарнавський*.
26 *Едвард Можейко*: Польська повоєнна література — спроба підсумків. *Переклав з польської А. Вовк*.
35 *Юліян Тувім*: «Святозар». *Переклав з польської Лев Яцкевич*.
39 *Лев Яцкевич*: Чорнокнижник поетичного слова.
43 Українські спогади Олександра Вата. *Переклав з польської Богдан Струмінський*.

МИСТЕЦТВО

- 47 *Святослав Гординський*: АНУМ (Спогади про Асоціацію незалежних українських мистців у Львові) (II).
66 *Богдан Бойчук*: «Попіл» — парафраза «Попелюшки».

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

- 70 *Чеслав Мілош*: Ворог порядку — людина.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 91 *Любомир Винар*: Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті: 1934-1984) (V).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 113 *Чеслав Кіянка*: Причинок до дискусії про польсько-українські стосунки.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 120 З приводу подій в Польщі. Заява Закордонного представництва УГВР.
122 *Йосип Тереля*: Лехові Валенсі. Лист від вірника.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 124 *Oles Honchar*: THE SHORE OF LOVE. Translated from the Russian by David Sinclair-Loutit. — *Марта Тарнавська*.
127 **ВИБРАНІ ЛИСТИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ПИСАНІ**. Редакція Ю. Луцького, передмова Ю. Шевельова. — *Лариса М. Л. Онишкевич*.

ЛІТЕРАТУРА

ДІМ

Марія Ревакович

I

руки
старечими зморшками
 святе прибіжище
споглади шарих стежечок
кольору м'якої повсякденности
віддзеркалення задуманого материнства

II

клапоть пам'яті
 застиг
рясна зелень гарячого літа
 дитячий сміх
і
 на долонях доріжки
 Ма
 ма
і
 су
 ни
 ці
у багряності її любови

III

пам'ятаєш
вогнище, повне бахівських звуків,
у затишку вечірнього кутка

Марія Ревакович емігрувала 1982 р. з Польщі до Канади, студіює славістику в Торонтському університеті.

пам'ятаєш
усвячену тишу віддиху співучої арії
ми
кругом чорного кола

пам'ятаєш
споєння душ
подяку в молитві
за саме такий

домашній вогонь

IV

тоді
так близько й так далеко
любов літала птахами
десь

за

обрієм

нашого

почуття

тепер

так далеко й так близько
окремиий звук фортепіана
це

твій

дотик

мого

серця

й буде

близько далеко ближче
у межах неприсутности
присутність

нас

у

єдності

співдуші

V

там м м
во о на а
лежи и ть
не е жи и в
а

рештки батькового тіла
промчали
занести дитині назустріч
життя своєї любови
і воскресла

VI

два океани самотности
з розкиненими островами любови
уява
домашнього
попелу

VII

навколішки стала
мати
стражданням похилена
й полилася молитва сльо
за
ми
щоб
щастя
забрало її три долі

VIII

кусочок пірваного сну

то

ма

б

се

залатаю нитками туги
й тканина мого життя
розстелиться килимом
на цю очікувану зустріч

IX

прощання не було
бож це тільки на мить
на одну хвилинку
руки не досягають рук
очі бачать і не бачать
уста листами говорять

і вітання не буде
бож це тільки подорож
мандрівка від вас до вас

X

земля

дім

батьківщина

дім

рідня

дім

ти я вони

дім

усім нам

д

і

м

1983

ІНТЕЛІГЕНТ

Екранізований роман (VII)

Левон Лайн

«Бюрократизація»?..

Це, товариші, прикрий приклад пережитків жахаєвщини і спецождерства. Воно, може, і зрозуміло щодо товариша керівничого, який, очевидно, далеко стоїть своїм інтелектуальним розвитком від свого керсправа або мого героя, — але ж це не втішає...

Керсправ категорично проти твердження начальства...

Інтелігент бадьоро і навіть з патосом закінчує. Сідає на місце з виразною самоповагою...

Приємно констатувати, що інтелектуальний вплив переміг некультурні сумніви начальства. Слава Господеві, — скаже багато інтелігентних людей, і слава Господеві, сорок раз сказали б вони, коли б цей вплив переміг і по всіх установах... Я б приєднався до них з щирою душею, але, на жаль, не вірю в Бога...

«ВИСУВАНЕЦЬ»

Таблиця на дверях:

Кер. Бюро раціоналізації, стандартизації, нормалізації, тейлоризації, фордизації, утилізації і т. ін.

Трохи нижче:

Без докладу не заходити

На другій половині дверей:

Роспис прийому

Під цим заголовком великий аркуш паперу, розподілений на силу клітинок.

Інтелігент у своєму кабінеті за столом. Подивився на годинник, потім з задоволенням оглянув кімнату.

Передрук з журналу *Нова генерація* 1928, 7. Продовження з *Сучасности* 1985, 3.

Всі стіни кімнати, зверху донизу, обвішані таблицями, діаграмами, графіками...

Ви одразу відчуваєте, що опинилися в мозку чудово організованого організму (вибачте за тавтологію). Коли ж ви навіть не досить чулі й не відчуваєте цього, то режисер зараз дасть вам можливість побачити це на власні очі... А коли ви чули, — це не значить, що ви мусите перестати дивитися, — дивіться і насолоджуйтеся доказами своєї чулости. — Словом, все, що буде далі, цікаве для всіх.

Інтелігент глянув ще раз на годинник, потім знайшов потрібну клітинку на таблиці близько столу. Не відриваючися від секундної стрілки, поволі підводить руку й намагає кнопку дзвінка.

На годиннику 10 год. 11 хв. Секундна стрілка наближається до 60. Дійшла.

Інтелігент натиснув на кнопку. Нетерпляче дивиться на двері.

В другій кімнаті секретар Інтелігента хапає папку, прожогом кидається до дверей кабінету.

Інтелігент нетерпляче дивиться то на двері, то на годинника.

Організатор-раціоналізатор і т. ін. повинен насамперед твердо пам'ятати, що час — це не тільки гроші, що час — це все. "Потеря времени смерти подобна", сказав Петро І, що був теж не поганий організатор, раціоналізатор і т. ін., а коли й не був, то лише тому, що в ті часи цих слів не існувало. Тепер, як видно з наведеного, ці слова є... Отже, зрозуміло, що мій герой дивиться сам на секундну стрілку. "Все відносне", сказав Айнштайн. Швидкість руху вимірюється простором і часом. Так і робить мій герой, і маємо ось що:

Двері відчиняються неймовірно повільно. Секретар всовується в кімнату надзвичайно поволі...

Погляд Інтелігента фіксовано на секретарі. В погляді — обурення...

Яке знайоме це обурення кожному піонерві, кожному творцеві нових цінностей, кожному будівникові нових шляхів! Прекрасне обурення вождя, що бореться з інертністю людства чи його частини, яка перебуває в його розпорядженні! Коли серед вас, мої читачі, є провідники людства, — вони зрозуміють мого героя...

Жахлива, безпросвітна інертність!.. Дивіться і обурюйтеся!

Секретар не йде, а пливе до столу неймовірно повільно. Доплив, врешті.

Інтелігент мовчки показує на годинника, виразно дивиться на секретаря півсекунди і береться до роботи...

Яка різниця між людством і вождем! Дивіться і захоплюйтеся!..

Секретар одною рукою подає, другою забирає папірці. Інтелігент одною рукою бере папірці, перечитує їх, у цей самий момент

другою рукою пише резолюції. Середня виробнича норма — 100 папірців на хвилину. Папка папірців швидко розтанула.

Це чудова відповідь на наш острах перед папірцем, як перед символом тяганини. Нічого подібного! Жадної тяганини! — Раціоналізація, стандартизація і т. ін., — і досить! — Типові резолюції (стандарт), що охоплюють всі випадки життя (і в усякім разі, — що головне, — листування). Напр.: "до відома", "на погодження з тим то", "на висновок туди то", "вимагати пояснень" (або доповнень), "до керівництва", "на розпорядження того то", і ще кілька таких. І жадного бюрократизму, жадної тяганини, машина працює, як машина! — А велика кількість папірців інтенсифікуватиме нашу паперову промисловість, а через неї — промисловість целюльозну, а через неї — сприятиме розробкам лісів і утилізації наших природних багатств, зменшуватиме безробіття і т. д., і т. д.

Над цим варт подумати. Думати взагалі варт...

Інтелігент випростовується задоволений. Навчальним тоном щось сказав секретареві. Секретар з пошаною вклоняється і робить захоплене обличчя.

Сподіваюся, що і ви це зробите...

Інтелігент, очевидно, задоволений з усього на світі. Ліниво потягнувся, глянув ("від нічого робити") на годинник і на розпис, потім почав розглядати свої руки. Подивився, витяг з кишені ножичка і почав робити манікюр...

Інтелігент уважно й пильно опрацьовує нігті...

Хороша ілюстрація до формули: хороший адміністратор — це той, що врешті себе самого робить непотрібним для справи...

Здебільшого істини посідають властивість зворотності: непотрібний адміністратор — хороший. По теорії можливостей — це факт. — Отже, як бачите, мій дорогий герой майже з самого початку своєї діяльності спромігся зробити себе самого зовсім майже непотрібним...

Екран темніє...

Коли ви чулі і т. ін., ви відчуєте, що в цій темряві щось є... В кожній темряві щось є. Іноді, правда, не буває нічого... В усякім разі, що саме тут є — невідомо. Тому дивіться, бо в кіні лише після останнього затемнення немає на що дивитися, крім напису "кінець". В цім розумінні життя бідніше за кіно. Після останнього затемнення в ньому навіть напису жадного не побачиш...

ХАЙ ЖИВЕ РЕЖИМ ЕКОНОМІЇ ТА РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ!

Начальник у своєму кабінеті читає якогось папірця. Сердиться. Рука сердито пише в верхньому правому кутку: "срочно!!!"

Підкреслює двічі дуже грубо. Перо бризкає й дере папір. Начальник хоче підписати папірця — перо не пише.

Начальник подивився на перо, сердито кинув його в бік. Шукає на столі іншу ручку — не знаходить. Дзвонить...

Як бачите, трапився випадок цілком непередбачений, що його треба кваліфікувати як катастрофічне, в порядковій форс-мажору, знищення частини інвентаря (пера), розрахованого, згідно з певними теоретично-практичними даними, на певний час роботи, — досрочно. Але навіть і такий випадок не припинить стрункий та могутній механізм, що його автора являє мій герой. З чіткості та закінченості цього бездоганного механізму — милуйтеся навчаючися!

До кабінету начальника вбігає кур'єр. Одержав наказ, зник.

Кур'єр підбігає до ближчого службовця. Той показує йому одну ручку, що сам нею пише...

Режим економії... Найдорожча річ — дрібниці, як відомо. Радянська копійка радянський карбованець береже.

Кур'єр підбігає до службовця, у якого над столом таблиця: «Діловод». Повторюється попередня сцена.

Кур'єр підбігає до службовця з написом: «Секретар». Секретар діловито обертається назад до стінки, на якій висить здорова таблиця під заголовком: «Розподіл обов'язків між службовцями».

Секретар шукає відповідний рядок. Знайшов: *Облік та розподіл канцелярського приладдя*. Йде пальцем по рядку і доходить до розв'язання питання: *Завканц*.

Секретар сповістив про це кур'єрові і легким жестом руки закінчив авдієнцію.

Кур'єр підходить до службовця з таблицею: «Завканц»...

Начальник в своєму кабінеті двічі натискає на кнопку дзвінка.

Завканц серед цілої купи ордерних книжок різного формату шукає потрібну...

Начальник з обуренням зустрічає секретаря...

Завканц знайшов книжку. Підходить секретар, просить поспішати. Завканц швидко перекидає книжку.

Завканц підкладає копірку й добірним писанням випишує ордер на: *"Перо — 1 (Одно)"*. — Подумав і дописав: *"До писання"*. — Подумав і дописав: *"Сталеве"*.

Завканц красиво підписується, дає підписатися секретареві, відриває ордер, дає розписатися на копії кур'єрові, після чого віддає йому ордер.

Кур'єр з ордером підходить до службовця, який сидить біля шафи, з табличкою «Завгосп». Завгосп старий, давно неголений і мізантропічний. Поверх окулярів подивився на ордер, похмуро

протяг його назад і через плече великим пальцем показав на таблицю на дверях шафи:

<i>Розпис видачі канцприладдя</i>	
1) <i>Виробнич. відділ</i>	9 — 9.45
2) <i>Бухгальтерія</i>	10 — 11.15
3) <i>Загальний відділ</i>	11.30 — 12.45
4) <i>Комерц. відділ</i>	1 — 2

і т. д.

Палець завгоспа підкреслив час загального відділу й показав на годинник на стіні: 12.50.

Завгосп знову сунув носа в свої папірці...

Сподіваюся, ви починаєте вже відчувати всю красу механізму, що її автор, — повторюю з гордістю — мій герой. Не тільки як льяльському радянському громадянину мені приємно констатувати наявність і інших корисних громадян, але і тому ще, що це доводить правдивість моїх кількарізних тверджень про ширі прагнення мого героя служити народові. Він йому служить! Він служить робітникам і селянам і всім дорогим широким масам — в цьому вже жаден із найзапекліших скептиків (а такі є серед моїх читачів, я знаю) сумніватися не може. "Факти — річ уперта".

Кур'єр з ордером підходить до завканца. Завканц вислухав, взяв ордера і написав добірним писанням: *Секретареві на розпорядження*, після чого підписався гарним підписом.

Кур'єр підходить до секретаря. Секретар вислухав, взяв ордер, трохи подумав і пише резолюцію: *Керсправ. Просьба розпорядження про видачу поіменованого позачергово, з огляду на непередбачені обставини та значну строчність.*

Кур'єр підходить до керсправа. Керсправ солідно розглядає ордер, читає написи на ньому, перегортає ордер на другий бік і поважно починає писати резолюцію.

Начальник дзвонить несамовито. Входить секретар. Начальник нервується і сердиться. Вихоплює у секретаря з кишені піджака олівець, підписує папірця і тиче його секретареві... Той ніяково пояснює:

«Олівець простий, не хемічний, тов. начальник»...

Начальник стукнув по столу обома руками. Секретар продовжує пояснення:

«З огляду на режим економії, тов. начальник»...

Начальник розлютований. Секретар кулею випітає з кабінету... Рука керсправа пильно випишує резолюцію:

Кербюро раціоналізації, стандартизації, нормалізації і т. д. — Прохання погодити питання з Госпчастиною. Вважати, що в основі ув'язки з керуванням справами досягнуто.

Рука поставила точку.

Вбігає секретар. Спішно, доповідає...

Начальник у своєму кабінеті сидить непорушно, онімілий, і скам'янілий...

Так — різниця між представниками високої інтелектуальності і їх начальством є! Прикра різниця! І здається мені, що вибір повинно зробити рішуче — або, або. Або державна машина мусить працювати так, як працює ця частина її, що ви бачите, або — анархія, брак таблиць і графіків, божевільні витрати грошей на зайві пера та на хемічні олівці і т. д. — Але "в одну телегу впрячь не можно коня и трепетную лань"... Я не буду зупинятися на виясненні, хто саме тут кінь, а хто лань, бо й без того ясно...

Керсправ вислухав секретаря, хитнув головою і знову нахилився над ордером.

Рука керсправа перероблює крапку на кому і дописує: *А також з огляду на особливу строчність питання та згідно особливого персонального розпорядження тов. начальника. Рік, місяць, день. Підпис.*

Секретар і кур'єр підходять до столу Інтелігента.

Інтелігент щось пише. Не підводячи голови, пальцем тиче в «*Розпис прийому*». Жестом просить лишити його одного.

Секретар домагається.

Інтелігент підводить голову. Обличчя дуже незадоволене. Категорично відмовляється вести розмову.

Секретар притискує ордер до серця. Переконливо доводить...

Прикре видовисько!..

Начальник у своєму кабінеті перебував у стані закам'янілої люті.

Інтелігент показав на низ розпису, де поруч його підпису стоїть підпис начальника, і коротко розвів руками:

«Це — теж розпорядження тов. начальника!»

Секретар умоляє з відчаєм...

Люте обличчя начальника...

Інтелігент, нарешті, бере ордер. На обличчі певне вагання...

В цьому немає нічого ганебного! Хіба не завмирало серце Савонаролі, коли він ішов на багаття? Хіба не вагається найпевніший солдат на варті, коли йому наказує пропустити його імператор? — Але б Савонароля таки пішов на багаття й згорів! Вірний солдат наставив багнет на груди

імператора і одержав нашивку і чарку горілки! Героїзм справжнього героя, хоч і непохитний, але тримається завжди до переможного кінця. — Мій герой, звичайно, герой. В усяких розуміннях... Як справжній ідеаліст, він вірить в справедливість. Не багаття він чекає, звичайно... На жаль... але не будемо забігати наперед... Спостерігайте уважно героїчну поведінку мого героя, бо в наші часи лише зрідка можна таку побачити!.. А проте, не дуже вже й зрідка, на жаль...

Інтелігент пише на ордері: *Керсправ*. Підкреслив, подумав, примірівся, — місця на ордері лишилося мало. Закреслив написане. Вириває аркуш з бльокноту й на ньому пише:

Керсправ на В. відношення цього числа без No. одержане В...

Інтелігент глянув на годинника. Пише далі:

... 13 год. 12 хв. Вважаю порушення системи, встановленої, проробленої, погодженої і ув'язаної в усіх інстанціях і затвердженої належним порядком, — за цілком не раціональне і неприпустиме ні в яких випадках, особливо беручи до уваги потреби якнайсуворішого переведення в життя відомих В. директив центру щодо режиму економії.

Підписується, дивиться на годинник, ставить рік, місяць, день і "13 год. 15 хв".

Ви дивилися? Ви бачили? — Пам'ятайте, що тверда, кам'яна, сталева, чавунна, гранітна витримка — основа героїчного характеру!.. Це рідко розуміють, і цього часто не поважають.

Інтелігент рішуче віддає папірця секретареві. Секретар прочитав, махнув безнадійно рукою і мовчки пішов з кабінету. Кур'єр пішов за ним.

Начальник божеволіє. Тиче кнопку спочатку пальцем, потім б'є по ній кулаком...

Прикрий брак витримки: Порівняйте поведінку цього товариша з кам'яною поведінкою мого героя!.. Коментарі, як то кажуть, зайві...

Секретар з кур'єром підходять до дверей керсправ. Секретар почув дзвоник, послав кур'єра, сам входить у двері. Кур'єр кинувся на дзвоник.

Секретар дає керсправу ордер і папірець Інтелігента.

Кур'єр входить до кабінету начальника. Начальник на нього накидається. Кур'єр перелякано оповідає, вираховує на пальцях... Начальник знесилений падає в крісло.

Кур'єр щось боязко пропонує. Начальник неохоче підводить голову. Кур'єр повторює пропозицію.

Начальник певний час думає. Нарешті второпав, стукнув себе долонею по голові і поліз у кишеню.

Рука начальника виймає з гаманця 2 копійки.

Кур'єр взяв гроші, весело хитнув гловою й побіг з кабінету.

Начальник покрутив головою, віддихнувся, наче з води виліз...

Що це? Що це таке?! Треба сказати прямо: це анархія!.. Руїна!.. І хто це робить? — Персона, що стоїть на чолі і володіє довір'ям широких трудящих мас!..

А система? А облік? — Адже "соціалізм — це облік"!.. Який бухгалтер візьме на облік і яким чином він візьме на облік оці кошти, витрачені з довіреності начальника третьою особою на придбання майна для держустанови? — Коли це позика, — треба було спочатку оформити на папері належним протоколом належної правоспроможної комісії, підстави цієї позики, її мету, затвердити розміри тощо. Потім оформити бухгалтерські строки виплати, процентну ставку і т. д. — Але, стійте, — справа тут далеко складніша: те, що трапилося, це позика держустанови у приватної особи! Ця приватна особа таким чином стає за пайовика держустанови, а сама держустанова перетворюється на змішане державно-приватне акційне товариство. Існування таких товариств, правда, законом передбачено, але ж воно вимагає попереднього розгляду та затвердження відповідних центральних органів республіки!.. Перетворення ж довіреної держустанови в частково приватно-капіталістичне підприємство та ще з власною участю, як пайовика — це одвертий злочин, обтяжений до того користливою метою: стягнення відповідних прибутків... Усе це абсолютно ясно... І все ж скажу вам наперед — цей злочин покараний не буде... Тобто — когось то покарають, звичайно, бо справедливість перемагає перманентно, "все к лучшему", і ця картина — верх оптимізму...

Керсправ читає записку Інтелігента. Подумав. Глянув на секретаря й розвів руками: що ж, мовляв, поробиш — цілком справедливо...

Кур'єр приносить начальникові перо. Начальник вставляє його в ручку.

Керсправ устає, бере ордер і разом з секретарем виходить.

Начальник підписує папірця. Входять керсправ і секретар. Начальник дає папірця секретареві. Той здивовано дивиться на підпис. Керсправ передає начальнику ордер і записку Інтелігента. Начальник читає з виглядом, що не провіщає нічого доброго. Віддає наказ секретареві, і той виходить.

Начальник звертається до керсправ. Сказав щось коротко і рішуче. Керсправ здивовано знизав плечима, образився і теж пішов.

Секретар підходить до Інтелігента, передає наказ. Інтелігент підводиться. На його обличчі — спокійне задоволення...

Бо що може дати більше задоволення благородному серцю, як усвідомлення виконаного обов'язку і тверда віра в справедливість начальства?..

Секретар ехидно всміхається.

Секретар — нехороша людина. Він — не ідеаліст...

Інтелігент обсмикнув піджак, глянув на секретаря.

"Світ — наше уявлення". Мій благородний герой бачить:

Обличчя секретаря стало дуже гарне, надзвичайно приємне, а посмішка — дуже поважна...

Начальник перечитує записку Інтелігента і постукує по столу пальцями...

Справжній лев, чекаючи на здобич в своєму лігві, оттак постукує по землі своїм хвостом...

Інтелігент разом з секретарем підходить до дверей начальника. Інтелігент входить спокійно й самовпевнено.

Секретар лишається біля дверей і слухає... Екран темніє...

Делікатність почуттів у режисера — це щось надзвичайне... Тому він зберігає й ваші ніжні почуття, які інакше мусіли б витримати жорстокий іспит, спостерігаючи брутальну зустріч брутального життя з благородним ідеалізмом, при чім в цій зустрічі брутальне життя тяжко побиває благородний ідеалізм... Тяжке видовисько!

Екран ясніє. Секретар відскочив від дверей...

З дверей виходить Інтелігент. Пригнічений і обурений. В жмені щось міцно тримає. Секретар співчутливо запитує. Інтелігент похмуро глянув на нього...

Секретарева посмішка — верх паскудства і ехидства...

Світ, знаєте, це наше уявлення!..

Інтелігент щось буркнув і пішов.

Секретар глузливо посміхнувся...

Інтелігент у себе в кабінеті. Висипав з жмені на стіл купку дрібних шматочків паперу. Сумно подивився на них. Обурено стукнув кулаком по столу, вилаявся, комусь погрозив кулаком... Сів у крісло і з обличчям людини, що її найкращі почуття глибоко ображено, взявся складати клаптики паперу.

Тяжко, дорогий читачу! Дуже тяжко! Така виняткова робота, такі надзвичайні результати цієї роботи, що ви могли бачити на власні очі — навіщо?..

Але, ні! Ідеалізму ще не знищено. Героїчна віра ще жива...

АДЖЕЖ Є ЩЕ ПРАВДА В РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ?!

Інтелігент іде вулицею з портфелем. Його хода й вигляд усєї постаті просякнені упевненістю, що є ще правда в радянській республіці... У одного парадного спиняється і дивиться вгору.

Вивіска: «Відповідна установа»...

Інтелігент підходить до столу якогось товариша, читає табличку над столом:

Табличка: «Товариш, якому відати належить».

У товариша, що сидить за столом, надзвичайно розумне, справедливе і приємне обличчя — до того, виразно партійне...

Товариш дуже уважно приймає від Інтелігента цілий зшиток. Швидко переглядає. Інтелігент безперервно говорить, пояснює, лементує, розкриває душу.

Товариш слухає, переглядаючи документи. Спинився на одному з них. Інтелігент гаряче підкреслює необхідність особливої уваги.

Аркуш паперу, на якому накладено в порядку шматочки подертої начальником Інтелігентової записки.

Товариш, трохи приголомшений зливою слів, люб'язно, але поспішаючи, щось говорить Інтелігентові.

Інтелігент задоволено вклоняється. Поговорив ще трохи й пішов...

Товариш, якому відати належить, серйозно взявся до Інтелігентового зшитку.

Інтелігент у своїй установі проходить до свого столика в загальній кімнаті. Хода і вираз обличчя — імператора в засланні. Інтелігент підійшов до свого столика.

Над столиком табличка: «Діловод».

Інтелігент гірко усміхнувся.

Сів у позі величного спокою...

Бо підносить нас незаслужена образа...

Мойому героєві ввижається: Море. Острів. Поперек острова напис "Св. Олена". Посередині стоїть його товариш — Наполеон... Бо аналогія ж повна. Невдячне людство не вміє цінувати своїх геніїв...

До Інтелігента, що сидить, схрестивши руки на грудях, підходить секретар. Кинув на стіл купу папірців і коротко сказав щось. Інтелігент витримано зідхає і з робленою байдужістю починає розглядати папери...

РІВНО ЧЕРЕЗ ТРИ ДНІ

Інтелігент виходить з парадного з вивіскою: «Відповідна установа». Вигляд обурений і цілком пригноблений. Йде поволі в похмурому розпачі...

"Облетели цветы, догорели огни"... "Опустел наш сад", "Довольно продолжать"...

— Ну, словом, ясно!

«НЕТ СПРАВЕДЛИВОСТИ В СОВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ!»..

Інтелігент за діловодським столом потонув у паперах і сумлінно працює... Екран темніє...

І все.

КІНЕЦЬ П'ЯТОЇ ЧАСТИНИ...

Коментарі? — Ну, а навіщо? Незрозуміло, чи що?..

ЧАСТИНА ШОСТА

ОСОБИСТИЙ ДЕНЬ ІНТЕЛІГЕНТА

Частина ця остання...

Ви бачили мого героя з дня його народження. Більш того — ви були присутні при його зародженні... Ви бачили його в добу щасливого ясного дитинства, трохи неспокійного підлітства, трохи бурхливої юности з її першим коханням і першим д-ром Кацем, з її роботою і байдидуванням.

Потім ви бачили молодого, повного прекрасних прагнень та кипучої енергії мужчину. Ви були присутні при урочистій події — з'єднанні його навіки з подругою життя. Ви бачили його заслужений успіх і незаслужені катастрофічні провали. Ви його бачили громадянином республіки за Тимчасового Уряду, потім РРФСР днів військового комунізму, потім гетьманства, потім УНР, потім Єдиної Неділимої, потім... словом — громадянином багатьох республік і багатьох навіть незрозумілих форм державної організації. Ви бачили, що всюди мій герой був насамперед — льояльний, льояльний і льояльний... Врешті, в попередній частині ви бачили, які блискучі наслідки мала льояльність мого героя для радянської держави і бачили, — сумна картина — прикре видовисько невизнання мого героя, що поділив таким чином долю багатьох (але ще не всіх), подібних до нього, героїв... Не варто улещувати себе даремними надіями: наслідки цього невизнання — довгочасні. Дуже довгочасні. Я персонально так гадаю, що вони — конечні для мого героя... І коли картина не закінчилася на п'ятій частині, то це лише тому, що режисер уважав за потрібне показати вам — людину... Ви її бачили й раніш? Так, звичайно, але ж увесь час обов'язково мій герой був громадянином і виявляв себе і соціально... І режисер вам хоче показати ті години в житті мого героя, коли у нього нема нічого, крім своїх власних, хай вузеньких, але найбільше цінних переживань та відчужань...

Це, власне кажучи, навіть не "день", а лише вечір — стислий і сконцентрований, як і вся ця чудна картина, що має показати протягом двох годин тридцять п'ять років життя мого героя... Картина закінчується. Лишилася одна частина. Картина майже закінчилася... І давно вже я чую голоси, бачу жести, що свідчать, що, ви, мій читачу, пізнали мого героя. Я

переконуюся, що ви знаєте його давно, що ви бачили його і на руках у няньки, і в школі, і в армії, і по всіх республіках, і зараз, за радянської влади... І я чую вже поодинокі незадоволені голоси, що обвинувачують режисера за непотрібність, нецікавість картини: навіщо показувати те, що всім відоме?.. Я не можу навіть виправдати режисера тими міркуваннями, що якраз це й є трудніше за все: цінність роботи не завжди вимірюють її трудністю. — Можливо, що виправданням буде таке міркування: бути знайомим — це ще не значить знати. І я, крім того, гадаю, що знати треба, насамперед, свого сусіда у кімнаті, в трамваї, на службі, — того, з ким зустрічаєшся щодня... Ще є кілька думок, але — це на кінець.

А тепер — дивіться на останню картину!

Ясний, соняшний день. Людна, радісна вулиця. З дверей установи виходить Інтелігент з портфелем під пахвою. Спинився і поволі похмуро подивився навкруги... Потемнів літній соняшний день. Затихла і спохмуріла вулиця, наповнена похмурими людьми, що ледве-ледве йдуть...

Буття визначає свідомість. А стан свідомости визначає сприймання світу... І інколи буває дуже сумно...

Інтелігент засмучений пішов вулицею.

Дружина Інтелігента чекає чоловіка на обід. Настрій бадьорий, нетерплячий.

Бо хто ще на світі може вірити в успіх чоловіка з такою безперечною, як його вірна дружина?

Дружина кинулася назустріч чоловікові. Інтелігент входить сумний, як пожарище. Дружина збентежена.

Інтелігент мовчить. Кидає портфель десь осторонь і сідає за накритий стіл. Марія Савівна не наважується спитати, боязко поглядає на чоловіка. Інтелігент нетерплячим і сердитим жестом штовхнув тарілку, щось коротко вимовив. Дружина кинулася до дверей, гукнула і йде на місце, так само боязко, скоса поглядаючи на чоловіка.

Інтелігент сидить похнюпившись, непорушно. Робить вигляд, що не помічає поглядів дружини.

Але, звичайно, він їх помічає. І вони починають дратувати його. Це зрозуміло.

Інтелігент барабанить пальцями по столу, дивиться вбік. Робить байдужий вигляд. Згортає й розгортає серветку. Починає щось насвистувати. Бере виделку і ручкою її, з виглядом дуже байдужим, щось пише на скатерті. Досягає максимуму в пануванні над собою: з безжурним обличчям, як у турка під час кейфу, відкинувся на спинку стільця, насвистує щось веселе, відбиваючи так черевиком, пальцями і похитуванням голови...

Дружина все одно збентежена і поглядає на чоловіка боязко. Інтелігентові раптом уривається терпець. Розлютувався, грюкнув обома кулаками по столу і люто звертається до дружини з запитанням...

Цілком зрозумілим, звичайно: якого вона, власне, чорта на нього витріщилася?.. Пам'ятаєте, дорогий читачу, маленьку дівчинку на кучугурі піску, що була повинна в жіночому гріху — в незнанні міри доброму?..

Отже, кохання й співчуття — речі хороші, що й казати, але тактовність, що вся є — почуття міри — краще.

Навіть кохаючи — не варт лізти в кохану душу. Річ у тому, що скидати чобіт ми не вміємо. Ми живемо в атмосфері постійного холоду, і наші чоботи стали частиною нашого тіла...

Марія Савівна здивована, мовчить, лупає очима.

Інтелігент зникає. Пояснює свій гнів голодом. Знову жестикуляція з участю тарілок...

Служниця приносить суп. Дружина робить їй зауваження. Інтелігент також вимовив щось уразливе...

Я не скажу, що служниця чимсь винна. — А хіба мій герой винний? Хіба так уже легко знайти винного в багатьох випадках, коли людину ображають?

Дружина насипає в тарілку суп. Інтелігент підводиться. Дружина з готовністю, услужливо просить не турбуватися. Хапаючися кінчає з супом, іде до буфету, приносить графін та чарку. Виявляє якнайбільше піклування, підсовує закуску тощо.

Інтелігент п'є, кривиться, закусує. Наливає другу чарку, п'є, ще більш кривиться. Береться до супу. Покуштував. Ще раз скривився. Посолив. Знову покуштував, знов посолив дуже щиро. Ще раз покуштував і конче розгнівався: пересолив. Різко відштовхнув тарілку, кинув ложку. Злий. Обурений. Страждає. З одчаєм наливає собі третю чарку й п'є. Скочив, кілька секунд не знає, як вилити гнів. Схопив серветку, розмахнувся з усієї сили і — впустив слабенько тут же на свою тарілку. З безнадійним, змученим і злим обличчям махнув рукою і втік з-за столу.

Марія Савівна, пригнічена, розгублена, сидить за столом і страждає. Швидко моргає очима. Входить служниця. Марія Савівна було накинулася на неї, але раптом махнула рукою й знову впала на стілець.

Завіщо? Невже за співчуття — таке природне, таке прекрасне і т. д.? Так! — Саме за те. Це інколи заслуговує на кару.

Ще раз скажу: розуміння дорожче за кохання. Особливо — за жіноче. Особливо — за отаке...

Інтелігент у себе в кімнаті з одчаєм ходить з кутка в куток. Спинився. Подивився через плече на двері.

Двері трохи відчиняються. В дверях — обличчя Марії Савівни, — несміливе й ніякове.

Інтелігент знизав плечима. Марія Савівна несміливо підходить. Спинилася на певному віддаленні. Дивиться. Вичікує...

Інтелігент раптом повертається до неї й починає розказувати — сердито й коротко...

Це — відоме психологічне явище: в такі моменти ми не говоримо, а кидаємо, шпурляємо всім тим, що нагромадилося в душі. Це явище слід би назвати розвантаженням у порядку: "на! удався!!" Не знаю, чи така назва матиме досить науковий вигляд, але вона науково точна...

Мій герой розказує:

Товариш, якому відати належить, з виглядом тупим і сердитим повертає Інтелігентові його зшиток.

Резолюція на зшиткові: "*Скарга безпідставна*"...

Викинув. — Тепер слідкуйте за реакцією. — Мій герой раптом зм'як. Настрій слізливий, хочеться співчуття й сентиментів... Словом — цілком природна реакція, цілком зрозуміла...

А тепер — прошу — зверніть увагу на дружину...

Вона стурбована більш ніж раніш. Це вже — реальна тривога. Жінки незрівняно реальніші від нас, чоловіків. — Отже, реальність небезпеки зміцнила настрій Марії Савівни.

Ви можете також помітити, як раптом, явно зникло її співчуття до чоловіка: — Чому? —

Перше: маємо явище витиснення емоціями, народженими реальною небезпекою, тих емоцій, що їх коріння — в глибині персонального ставлення.

Це витиснення у жінки відбувається надзвичайно легко, в результаті отого самого реалістичного характеру її психіки. І даремно мужчини на це ображаються: ця особливість — натуральна для жінки. Нарешті — це зовсім не так уже погано...

Друга причина формулюється коротко й догматично, коли ви, товаришу-мужчино, розбиті, розчавлені, переможені — не йдіть до жінки. Особливо до тієї, що вас любить... "Із щитом, чи на ньому" — це найяскравіша в історії проява жіночої суті.

Марія Савівна обмірковує справу. Думки виразно стають щораз тривожніші. Марія Савівна сплеснула долонями й звернулася до Інтелігента.

Звичайно — цілком реальні передбачення...

Рука начальника, озброєна товстим червоним олівцем, шукає в списку співробітників прізвище Інтелігента. Знайшла і викреслила...

Я не знайомив вас досі з моїм героєм офіційно. Ви знаєте все його життя, але не знаєте першого пункту його анкети: ім'я, по батькові, прізвище...

Я і не буду вас знайомити. Кожен з вас сам знає цей перший пункт. Я

не протестуватиму, коли відповідей буде стільки, скільки читачів...

Словом, Марія Савівна сконкретизувала свої страхи і в сконкретизованому вигляді виклала їх моему героєві, з безпосередністю, що теж являє собою одну з розповсюджених жіночих ознак... Така безпосередність, з'єднана з твердістю, звичайно, річ, що заслуговує на всіляку пошану. Результати можете бачити...

Інтелігент остаточно втратив рівновагу. Ряд безпорадних жестів — гнів, страждання, розпач, безсилля. Схопився руками за голову, кинувся в фотель. Схоплюється, ступає кілька кроків по кімнаті. Раптом повертається до дружини. Простягає обидві руки, щось говорить з гіркою доганою. Не договорив, знову повернувся спиною, знову схопився руками за голову. Розпачливий жест рукою в бік дружини: "залиш мене самого!.."

Бачили? — Поведінка, що заслуговує на всіляку пошану, — зовсім не завжди має хороші наслідки.

Мій герой переживає дуже складний настрій. Він стурбований реальними передбаченнями дружини, бо й сам про них думав давно. Це ж — зрозуміла річ, зрозуміла для всіх, крім... дружини... Мій герой справедливо обурений і ображений: так просто ж було їй зрозуміти, що говорити про це — груба нетактовність. Він мав цілковите право чекати на співчуття, на ласку, на заспокоєння...

І ще раз скажу: розуміння дорожче за кохання...

І ще раз скажу: не йдіть до жінки, коли ви переможені...

Особливо — не йдіть до жінки, що вас кохає... Все це я повторюю для того ще, що хоч би ви прочитали сто «Інтелігентів», все одно ви на ці істини на практиці не зважатимете. Не тому, звичайно, що ви тупі й зрозуміти не можете, а тому, що не можна людину переконати в тім, у що вона вірити не хоче...

Куди ж іти? — Це ви запитуєте... А хіба обов'язково треба йти? — Це я запитую...

Коли треба — ідіть до жінки. Кажуть люди давно, що за найкращого товариша для чоловіка може бути лише жінчина...

Шукайте. — Чи знайдете? — Мабуть, ні. Саме тому — шукайте. Беріть приклад з мого дорогого героя.

Марія Савівна схвильована й ображена...

Річ проста: говорять і навіть думають вони приблизно однією мовою, але відчують — цілком різно. Оце й є причина...

Ми ставимся до нашого мислення з величезною офіційною повагою. Ми часто буваємо широко переконані, що наш хазяїн — мозок. — Це тільки тому, що в нас його ще мало. Так мало, що дуже багатьом удається влєвнити себе, що його багато. Не вірте навіть собі в цьому. — Це небезпечна помилка...

Більшість людей процес відчуття називають здебільшого "думання". Чи звернули ви увагу на те, як надзвичайно часто ми чуємо навколо себе слова: "я думаю". Можна подумати, що ми живемо вже в справжньому світі розуму. Не вірте. Де'ятсот дев'ятдесят дев'ять чоловіка з тисячі

думають дуже рідко. Але вся тисяча постійно, безперервно щось та відчуває...

Тільки три стихії здатні створити спільну мову почуттів: страх, пристрасть, голод... Відома річ, давно відома, але практичних висновків робити з неї люди не хочуть. Тим гірше. Проте -- товкти воду в ступі, як відомо, багато хто вважає за роботу благородну... Мій герой — не сам. Далеко не сам!

Інтелігент кинувся в крісло спиною до дружини. Кинув голову на спинку. Знову махнув рукою: "йди!" Дружина було ступила крок вперед. Зупинилася. Тихо обернулася й глибокозасмучена і ображена вийшла з кімнати...

Далі буде

ДВІ ПОЕЗІЇ

Ян Лехонь

Питаєш, що в житті моєму найважливіше:
любов і смерть — мотив моїх думок і рішень;

боюся їх очей — тих голубих і чорних,
і раз любов, раз смерть мене до себе горне.

Де чорна ніч небес погашує ліхтарні,
туди вони женуть вітри міжпланетарні —

вітри, що в землю йшли, аж доки людство вміло
на вічний сум душі віддати розкіш тіла.

На жорнах мелють дні, щоб дно життя розтерти,
щоб правду головну, щоб ціль життя розкрити.

Та знаєм лиш одне і того не змінити,
що від любови смерть спасе, любов — від смерти.

ЗУСТРІЧ

Ніч самотня, безсонна і ген у вселенній
наче місяця промінь розплутав сновиддя...
Сам не знаю, як враз я проснувся в Равенні
і зустрів там омріяне здавна привиддя.

Ян Лехонь (справжнє прізвище: Лешек Серафінович) — співзасновник футуристичної групи польських поетів "Скамандер", до якої належали поети Юліян Тувім, Антоні Слонімський, Казімеж Вежинський, Ярослав Івашкевіч та інші. Народився Лехонь 13 березня 1899 р. в Варшаві. Дебютував у поезії ще гімназистом, видавши дві збірки віршів *Na złotym polu* На золотому полі; 1913) і *Po różnych ścieżkach* (По різних стежках; 1914), але потім не визнавав ці два видання своїми. Був співредактором студентського журналу *Pro arte et studio* (1916-1918), а далі літературного журналу *Skamander* (1920-1922) і сатиричного тижневика *Cyrulik Warszawski*. В перших своїх поетичних творах Лехонь виявляв нахил до футуризму ("Gerostrates", Герострат), згодом до експресіонізму, але повернувся до класицизму, в якому знайшов вислів для своєї поетичної манери, що характеризувалася ясністю думки і виплеканим ідеалом краси. Славу принесли йому дві книжки поезій *Karmazynowy poemat* (Кармазинова

Крізь відкрите вікно тихо грав хтось на флейті,
ніжний вітер ніс запах душного сп'яніння —
мов в букет, у цей запах і музику вплетений,
я ішов під небес маєстату склепінням.

"Тих, хто мріє, почують! То йдять із мольбою!" —
я, примкнувши повіки, почув з високості;
зашуміла так дивно ріка підо мною
і потому я Данте побачив на мості.

"Так! Це ти, мій маестро! Чом зблід на обличчі?
Чом такий незвичайний неспокій у тебе?
Я приходжу поради просити в потребі:
я згубився, відкрий мені всі таємниці".

Чи це він, чи це місяць промовив за мною:
"Нема неба, землі нема, пекла немає,
(як упав я та очі закрити я рукою)
тільки є Беатріче... й її вже немає".

Переклав з польської Остап Тарнавський

поема; 1920) і *Srebrne i czarne* (Срібне і чорне; 1924). Традиційність з великою перевагою оригінального поетичного задуму і вислову характеризує майже всі поетичні твори Лехоня. Від інших поетів-сучасників Лехоня вирізняє глибокий інтелектуалізм. Також треба відмітити не абиякий сатиричний талант поета. В 1930-1939 рр. Лехонь займав становище радника польського посольства в Парижі, а від 1940 р. перебував у США, живучи в Нью-Йорку, де вийшли з друку дві його останні збірки поезій. Лехонь не захотів повертатися до Польщі після Другої світової війни, не знайшовши можливостей співпрацювати з накинутим тоталітарним режимом, хоч у Польщі визнавали його великий поетичний талант (у Варшаві 1963 р. вийшла окремою книжкою збірка його поезій під назвою *Поезії*). Не знайшов поет відповідної творчої атмосфери і на еміграції; він трагічно загинув 8 червня 1956 р., кинувшись з вікна високого житлового будинку в Нью-Йорку.

ПОЛЬСЬКА ПОВОЄННА ЛІТЕРАТУРА — СПРОБА ПІДСУМКІВ

Едвард Можейко

1. Вступні зауваги

Повоєнна польська література має вже свою сорокалітню історію, і задовільно накреслили окремі етапи її розвитку — нелегка справа. З перспективи тих років можна, однак, ствердити, хоч з деяким ризиком, що характер цієї літератури формували два основні чинники: з одного боку, силою накинена радянська комуністична система (і, очевидно, з тим пов'язані постійні суспільно-політичні конфлікти), з другого ж, тиск культурної традиції, яка залишається в повній суперечності з естетичними чи ідейними вимогами нових володарів. Навіть марксистські критики, наприклад, Г. Маркевіч, визнали цей останній факт поважною перешкодою на шляху до успішного "прищеплення" т. зв. соціалістичного реалізму на польському ґрунті. Бо якщо російська література багата на приклади громадянської літератури (В. Белінський, Н. Чернишевський, Н. Добролюбов), то польська література має в основному індивідуалістичний характер або зосереджується також на важливих національних питаннях.

Період безпосередньо по війні характеризується відносною толерантністю в творчості. Письменники поринають найчастіше у воєнну тематику, в жажливості масового народодовбивства "епохи крематоріїв" та відкрито формулюють свої застереження до підставових етичних засад, на які спирається європейська цивілізація. Перед лицем нелюдського варварства ці норми здаються нетривкими, а в найкращому випадку відносними. Ця криза етичних та культурних вартостей проявляється якнайяскравіше у хижацькій, натуралістичній, на межі з нігілізмом прозі Тадеуша Боровського (книжка *Pożegnanie z Marią* [Прощання з Марією] 1948), у першому томику одного з найцікавіших повоєнних поетів Т. Ружевіча — *Nierokoj* (Неспокій, 1947). Із близьких марксистові філософських позицій справу моральної відповідальності людини за свої вчинки заторкує Л. Кручковський у своїй драмі *Niemcy* (Німці, поставленій 1949 р.). Подібну тематику порушують письменники Єжи Анджеєвський, А. Рудницький та багато інших.

Едвард Можейко має вчений ступінь доктора наук від Ягайлонського університету в Кракові з 1964 р. Викладає порівняльну літературу в Албертському університеті в Едмонтоні (Канада).

У наслідок посилення політичної диктатури та терору серед письменників виникає занепокоєння і навіть недовір'я. За кордоном залишаються відомі поети передвоєнної групи "Скамандер" К. Вежинський і Я. Лехонь; в далекій Аргентині оселяється В. Гомбровіч, який аж з кінцем 1950-их років повертається до літератури. Заборонений в краю, він друкується в Парижі, а його повісті *Трансатлантика* (1953), *Космос* (1965) та *Порнографія* (1960) приносять йому світовий розголос. У 1951 р. вирішує емігрувати Чеслав Мілош, і його *Zniewolony umysł* (Поневолений розум, 1953) можна вважати першою проникливою аналізою процесу інтелектуального поневолення творчих середовищ комуністичною системою, а також пересторогою для Заходу.

На батьківщині перша опозиція проти плянів уведення нової літературної доктрини (чи, як часом її називали, "творчої методи") концентрується коло католицького тижневика *Tygodnik powszechny* (Загальний щоденник), який заснував Єжи Туровіч 1947 р. Не рахуючи кількарічної перерви в п'ятдесятих роках, ця газета виходить до сьогодні. Найкращим виразником його опозиційних тенденцій стає Стефан Кіселевський, автор багатьох політичних повістей, написаних під псевдонімом Томаш Сталінський і видаваних Літературним інститутом (Instytut Literacki, в Парижі, початки якого сягають перелому 1946-1947 рр.). Директор інституту та одночасно головний редактор місячника *Kultura* Єжи Гедройц багато зробив для втримання незалежної польської думки в найважчі сталінські роки і продовжує цю діяльність до сьогоднішнього дня. Паризька *Культура* зробила свої сторінки доступними не лише для еміграційних письменників, таких як Гомбровіч чи Мілош (що дістав нагороду Нобеля 1980 р.), але також для тих письменників на батьківщині, що не погодилися з утратою творчої незалежності.

Зрештою, треба підкреслити, що введення соціалістичного реалізму в польську літературу проходило з великим опором і відбувалося багато повільніше, ніж в інших країнах, втягнутих в орбіту радянських впливів. Формально це зроблено ще на Щецінському з'їзді Спілки польських письменників 1949 р., але вже на початку 1950-их рр. молоді тоді ще критики Людвік Фляшен і Ян Блонський указували на небезпеку негативних чи навіть руйнівних наслідків негнучкого стосування т. зв. нової творчої методи. Першим літературним проявом бунту проти схематизму і "залакування" дійсності стала *Poemat dla doroslych* (Поєма для дорослих, 1955) Адама Важика. Замість оптимістичних пеанів на честь нового життя і "здобутків соціалізму" Важик описав моральний розклад, нужду та ідейну байдужість робітництва. Поєма Важика стала сигналом не лише для перевірки нормативних тез

соціалістичного реалізму, але й початком цілковитої відмови від нього, що сталося на 19 сесії Ради культури і мистецтва в березні 1956 р. Після 1957 р. в Польщі була лише мова про "трупа" соціалістичного реалізму, а сам цей термін став об'єктом товариських жартів і глуму. Короткий період соціалістичного реалізму в Польщі не залишив по собі жадного вартісного літературного твору. Партійні спроби його оживити зустріли загальну нехоть і навіть ворожість усіх творчих середовищ.

2. Нова література — покоління «Сучасности»

Період відлиги виявив існування в польській літературі двох основних мистецьких настанов. Перша — зовсім нова, репрезентована головню письменниками молодшого покоління — декларувала безоглядну щирість і постулювала конечність об'єктивно представляти дійсність; друга була схильна до компромісів і поступок на користь політичної ситуації. У тій другій мистецькій групі опинилася більшість письменників т. зв. "розрахункової літератури", тобто літератури, що викривала "перекручення минулого періоду", але одночасно виправдувала, в деякому сенсі, минуле і була схильна визнати, що колишні помилки партії не повторяться у майбутньому (типовими прикладами можуть послужити прозаїки Є. Путрамент і Вл. Махаєк). Згаданий поділ, одначе, схематичний і не відбиває всього багатства й складності літературного процесу. Адаже до цієї другої групи входять письменники, що представляють погляд песимістичної резигнації (Е. Бриль) чи теж свідомої співпраці в ім'я національної єдности та добра культури, але знайдемо в ній і творчих індивідів, які, перейшовши "розрахунковий" період, вибрали шлях повної мистецької незалежности. За прикладами далеко ходити не треба: це Казімеж Брандис, визнаний чільним соцреалістом по написанні твору *Obywatele* (Громадяни, 1954), видав у 1957 р. твір *Matka Królów* (Мати королів) — повість типово розрахункову — який остаточно перейшов на позиції нещадної критики комуністичної системи в мемуарних прозаїчних творах *Місяці 1978-1979* та *Місяці 1980-1981*. Сьогодні Брандис перебуває на Заході. Дуже подібну еволюцію перейшов недавно померлий Анджеєвський. У 1976 р. він став співзасновником організації КОР (Комітет оборони робітників), утвореної з інтелектуалів, яким влада закидає підготову руху "Солідарности". Серед поетів можна назвати Віктора Ворошильського. Він звільнився від гріхів легкої пропагандистської поезії часів молодости (належав до т. зв. групи "прищавих", що діяла наприкінці 1940-их років) і вибрав шлях громадянської та справді "заангажованої" літературної творчости.

Найважливішою, однак, подією переломових 1956-1957-их рр. був вихід на авансцену культури нової генерації літераторів, відомих у літературі під назвою — покоління "Сучасности". Сама назва походить від заснованого 1957 р. у Варшаві двотижневика *Współczesność* (Сучасність) і не означає якоїсь щільно об'єднаної літературної групи, яка виступила під вивіскою спільного літературного маніфесту чи естетичної програми. Тут ідеться про назву-емблему, про символ, наданий цілій генерації, що дебютувала в 1956-1957-их рр. Можна її вважати першою в повоєнній Польщі збірною маніфестацією справжніх дебютів. Вони несподівано приголомшили читача стихійністю своєї діяльності, свіжістю і сміливістю своєї поетичної уяви, принципіальним ставленням до власної літературної творчости. Хоч "Сучасність" не створила власної мистецької плятформи, у творчій поставі її представників можна все таки знайти певні спільні прикмети. Їх характеризує візія світу, незв'язана ідеологічними наказами. Штучні конфлікти і пасторальні картини, нестерпна солодкавість і фальш "позитивного героя", вигаданий "клясовий ворог" поступаються в прозі описам людського страждання та конкретності. У поезії буфонада та порожні гасла звільнили місце інтелектуальній рефлексії, а в першу чергу різноманітності мистецьких моделей та силі уяви. Метафора стає знову основною експресивною фігурою вірша. В той час більшість молодих поетів наново продовжують авангардистські експерименти міжвоєнного двадцятиріччя.

У цій атмосфері обнови зформувалося кілька сильних творчих особистостей та відродилося чимало талантів, досі пригнічених вагою цензури. Вони відіграли значну роль в дальшому розвитку сучасної польської літератури, дали їй новий напрям пошуків. Серед прозаїків уваги заслуговує Марек Гласко (якого можна вважати майже прапороносцем покоління "Сучасности"), Марек Новаковський, Едвард Стахура, Анджей Брихт, Анджей Чич, Іренеюш Ірединський і багато інших. Поетів репрезентують: Збігнев Герберт, Станіслав Гроховяк, Єжи Гарасимович, Мирон Бялошевський, Ярослав Марек Римкевіч і Анджей Бурса. Цей список можна б продовжувати. На тлі цієї сприятливої атмосфери формується сценічний гротеск і абсурд Славоміра Мрожека — одного з найвизначніших літераторів у театральному мистецтві, яких видала польська література після війни. Мрожек пише також прозою, а його оповідання (наприклад, *Весілля в Атоміцах*) спрямовані проти уніформізму життя, інституціоналізму та бюрократичної тупости.

Гласко дебютував томом оповідань *Pierwszy krok w chmurach* (Перший крок у хмарах, 1956). Його проза, що нагадує часом гемінгвейський бігевіоризм, відрізнялася суворим реалізмом (Гласко

емігрував 1958 р. і помер 1969 р.), бруталною образністю та описами людської жорстокости. Принижена любов, турботи молодих людей, позбавлених можливости здобути дах над головою, розпука самого існування — такі теми цієї прози. Гласкові стилістично близьким показав себе Новаковський, автор численних збірок оповідань (*Ten stary złodziej* [Цей старий злодій], 1958; *Benek Kwieciaz* [Бенек Квецяж], 1961), що описують середовища покидьків суспільства, злодіїв, хитрунів та "автсайдерів", чи як їх у Польщі прийнято називати "Neudacznik" (невдаха). Подібну тематику, хоч і песимістичніше сприйняту, стосує Стахура. Мотив мандрівника, що снується крізь його прозу, нагадує деяких американських письменників з т. зв. генерації бітників ("beat generation").

Якщо йдеться про поезію, то в ній плюралізм мистецьких настанов пов'язується з відмовою від "закостенілої мови", декларативности та плиткости заявленої фразеології, що панувала в період соціалістичного реалізму. Гроховяк пропагує поезію описування гідоти (природний відрух проти соцреалістичного "заякування" дійсности) і стає передовим представником т. зв. турпізму. Римкевіч продовжує традиції класицистичної поезії; Герасимович використовує досвід сюрреалізму. На особливу увагу заслуговують тут поети Герберт та Бялошевський. Перший з них дебютував томиком віршів *Struny swiatła* (Струни світла, 1956), а наступного року випустив збірник *Hermes, pies i gwiazda* (Гермес, пес і зірка). Від самого початку в поезії Герберта видно прагнення зіставити людські вартості, які залишила нам середземноморська цивілізація, з історичними подіями 20 ст. Його поезія виявляє внутрішній розлад: що треба відкинути, а що прийняти як кодекс поведінки? В чому сенс людського існування? Поет бачить у світі контрасти й дисонанси і хоче їх пізнати, але одночасно усвідомлює труднощі, які породжує така настанова. Тим не менш для поета нема іншого шляху до вибору: саме в пізнанні, у прямуванні до відкриття істини, якою б вона не була, прихована суть нашого існування, шанса врятувати людську гідність. У поезії Герберта пульсує сильна моралістична течія, що бере до уваги як давній, так і новіший історичний досвід. Найбільшим досягненням його поезії вважають виданий 1974 р. томик *Pan Kogito*, де ще яскравіше переплітаються історичні та мітологічні мотиви, виявляючи трагізм існування сучасної людини.

Поетична уява Бялошевського зовсім відмінна від гербертівської; вона оперує на інших інтелектуальних і чуттєвих рівнях. Поезія його відрізняється конкретністю, виявляє зацікавлення звичайним предметом, бере надхнення з життя периферій великого міста. Новаторством Бялошевського є те, що джерелом його

поетичного надхнення стають звичайні предмети, що нас щоденно оточують: стара підлога, стілець, стіл, піч:

Піч також гарна:
має кахлі і шпари,
буває сива,
срібна,
сіра — аж сонна...

З тому *Obroty rzeczy*
(Повороти справи, 1956)

Разом із ростом прагнень письменників після 1956 р. зростало й занепокоєння політичних чинників. Першим сигналом шорсткішого ставлення до них партійної влади було закриття ліберальної студентської газети *Po prostu* (Кажучи прямо); продовженням цієї акції була боротьба з т. зв. ревізіонізмом і нібито розповсюдженням ідейних вартостей, чужих соціалізму. Однак як партія, так і творчі середовища, усвідомлювали, що поворот до стану, що передував 1956 р., неможливий. Здається, що письменники, як і творчі особи загалом, не були певні, як далеко піде натиск, щоб їх загнудати, і радше воліли уникнути одвертої конфронтації; знову ж таки партія була надто свідомо своєї слабкості, щоб відважитися на якийсь успішний адміністративний чи ідеологічний крок. Результатом цієї безвиході був особливий ескейпізм, який проявився в літературі як т. зв. "малий реалізм" (його головним представником і одночасним теоретиком був Адам Августинек), тенденція чи напрям, що уникав "дражливих" тем, але одночасно був далекий від будь-якої апробати офіційної ідеології. Письменники "малого реалізму" зосереджувалися на описах дрібних мало-значних деталей щоденного життя і уникали поважніших роздумів — філософських, суспільних чи політичних — над дійсним станом речей. У поезії відповідником цього явища стала варшавська група поетів "Орієнтація Гібриди" (К. Гонсіоровський, М. З. Бордовіч, З. Єжина, Б. Садовська та інші). Їхня відмова від протесту та боротьби знайшла свій формальний вияв у надмірній "літературності", абстрактності та схематичності поетичної фрази. Підсумовуючи, можна сказати, що шістдесяті роки були роками застою, отже, не без причини ввесь цей період увійшов до історії під назвою "малої стабілізації".

3. «Покоління 1968 року»

Політична провокація, якою став навмисне викликаний владою антисемітизм, а також нагінка на польську інтелігенцію у 1968 р., мали, очевидно, на меті розбити опозицію. Ці заходи мали також

на меті відвернути увагу від щораз то більших труднощів у народному господарстві. Цинізм того був настільки очевидний, що все те дало наслідок зовсім протилежний задуманому: замість застрашити — підняв нову хвилю опору. Сімдесяті роки стали безперервною чергою гострих і навіть кривавих політичних конфліктів, що свідчили про все більше бажання чинити опір. Події а Гданську 1970 р., страйки й демонстрації 1976 р., події 1978 р. — це чергові етапи, що вели до постання "Солідарности".

Наприкінці шістдесятих років формується нова молода генерація письменників, що виявляє все менше охоти до будь-яких компромісів. Події в березні 1968 р. (студентські демонстрації, арешти, побиття професорів) не залишають уже жадних сумнівів у тому, з ким народ має справу. Хоч письменники Нової хвилі (так часом називають покоління 1968 р.) дебютували наприкінці шістдесятих років, їхню наявність в літературі можна було відчувати щойно в сімдесяті роки. Твори цих письменників не лише відбивали конфлікти дійсного життя (в цьому ці письменники пішли значно далше, ніж покоління "Сучасности"), але ставали також каталізатором, що прискорював процес суспільних змін та будив людську свідомість. У 1974 р. у Кракові з-під пера двох молодих авторів — Юліяна Корнгавзера та Адама Загаєвського вийшов том есеїв *Świat nie przedstawiony* (Непоказаний світ). Головною тезою тих есеїв було ствердження чи радше закид, що сучасна польська література не відображає правдиво дійсности. У цілісній візії цієї культури, яку ці письменники представляли, літературі призначено особливе місце: саме вона покликана перш за все до зображування світу, в якому ми живемо. Як і "Сучасність", генерація 1968 р. внутрішньо неоднотайна (крім авторів згаданої книжки, до неї належать Станіслав Бараньчак, Ришард Криницький, Кжиштоф Карасек і багато інших). Їхнім духовим і безпосереднім попередником став Рафал Воячек (покінчив життя самогубством у 1971 р.). Головні мотиви його поезії — це любов і смерть; вона пов'язує в собі ніжність з брутальністю. У розумінні покоління Нової хвилі поезія не метафоризує світу, ані мітологізує його, а говорить про нього відверто, наступає на нього на різних рівнях, головню у площині мови. Об'єктом тих наступів стає закам'яніла урядова мова пропаганди, т. зв. "закостеніла мова", яка фальшує дійсність. Ці поети часто використовують у своїх віршах заявлені фрази і вислови, доводячи їхнє значення до абсурду. Тим самим вони показують їхню беззмістовність і розходження з істиною щоденности, до якої вони мали б стосуватися. Бараньчак — погоджуючися зі своїми колегами (Корнгавзером і Загаєвським) в тому, що література повинна давати об'єктивний незфальшований образ світу та встановлювати діагнози суспільних хвороб — до-

дає одночасно, що цієї мети не можна досягнути, не зайнявши якогось визначеного етичного становища. В ситуації, коли треба вибрати поетику чи польську естетику, вибір, у кінцевому розрахунку, повинен бути етичним (див. у його "Нова суперечка про реалізм" у виданому *Культурою* томі *Етыка і роетыка* (Етика і поетика, 1979).

Небажання йти на компроміси та все критичніша настанова викликають, очевидно, тиск офіційної цензури. Питання її втручання в справи культури та нищівні наслідки того втручання стають предметом все сміливіших атак творчої інтелігенції. Сім-десять роки характеризуються ростом числа нелегальних видавництв та друкованих органів. Згадаймо тут лише найважливіші: *Zapis* (Заповіт), *Puls* (Пульс), *Spotkania* (Зустріч) та *Res Publica*, а також підпільне видавництво "Незалежна видавнича офіцина".

Молоді письменники знаходять у той період кілька визначних індивідуальностей старшого літературного покоління. Анджеєвський (*Miazga* [М'язга]), Тадеуш Конвіцький (*Polski kompleks* [Польський комплекс]), *Mala Apokalipsa* [Мала Апокаліпса]), Брандис (уже згадані *Місяці*) публікують твори, що належать до найвизначніших досягнень польської прози за останні десять років. Особливе значення тут має, здається, повість Анджеєвського *М'язга* (1979). Ця повість оголює розклад чи навіть відсутність суспільних структур і механізмів, здатних до успішного здійснення будь-яких програм позитивної дії. *М'язга* є одним із найважчих обвинувачень панівної в Польщі системи.

Період "Солідарности", звичайно, посилив незалежну діяльність творчих спілок, а кульмінацією цього процесу був Конгрес Польської Культури. Скликаний 11 грудня 1981 р. у Варшаві, він був брутально перерваний проголошенням воєнного стану, тобто оголошенням війни народові. У тому акті є щось символічне: придушено справді незалежний відрух польської культури. Це означає остаточний зрив діалогу і неможливість будь-якого порозуміння з комуністичним режимом. Доба після "Солідарности" характеризується багато більшою, величезною хвилею нелегальних видавництв, які в друкованій ними літературі описують жорстокості й брутальності міліції, дрібничковість опричників, погорду 'людей до арогантного насильства і похвалу опорові. Відроджується тепер ще з більшою силою талан Новаковського як одного з найвизначніших літописців "війни проти народу", наприклад, у його збірці коротких оповідань *Raport o stanie wojennym* (Звіт про воєнний стан, 1982). Суть речі та атмосферу цієї літератури найліпше віддає вірш, утриманий у літанійній тонації, який написав Льотар Гербст у таборі полонених. Його заголовок — "Не буде їм прощення". Ось уривки з цього вірша:

За розвалювання дверей наших
хат, ляпаси, за тих, що їх кували
в наручники, крик дітей,
плач матерів і жон
не буде їм прощення

.....
.....

За садження до тюрем,
по камерах, знущання несправедливі
і безправні присуди, крики,
верески і лайки —
не буде їм прощення

.....
.....

За Польщу тюремну,
за угроблення Серпневої ідеї,
за нашу нужду і брак віри,
за співучасть у тому злочинстві —
не буде їм прощення.

Коментарі тут зайві. Під час огляду польської літератури автор увесь час натрапляє на особливий парадокс: її визначні письменники, а зокрема критики, закидають їй, що вона не йде в крок з дійсністю, з другого ж боку, ознайомившись з текстами цієї літератури, читач дістає враження, що тяжко було б знайти іншу літературу, яка б залишалася настільки вірною своєму народові в його сучасній драмі. Саме в цьому парадоксі, в його продовженні, я бачу можливості та майбутнє польської літератури.

З польської переклав А. Вовк

СВЯТОЗАР

Юліан Тувім

Море її нагадає — скажу бичувати,
Прутами з сталі шмагати смарагдову спину!
З болю збурунься, милости стане благати,
З помсти затопить вантажні мої бригантини.

Сонце, якщо нагада її — видеру з віїв
Очі мої, щоб не бачили блиску проміння!
В чорній сліпоті хай туга моя степовіє,
Дика, неначе хандра праслов'янська-осіння!

Ніч, як її нагадає, п'янка, медомлійна,
Теплим ясином і ярим коханням сп'яніла,
Як мене солодко в спраглих в'язниці обіймах:
Тугістю стегон і жаром ненатлого тіла —

Ніч проясню і вогнем запалю свої села!
З сонцем піду на двобій! Створю день яснозлотий!
В тріскоті мідних вогнів зацвіте чебрецево
Горда столиця моя, Злотоград Створотий!

Потім на згарищах стану і склом тупим зору
Землю обгбруну батьків, хоч не знаю навіщо!
В серці моїм зацвіте тихий сум неозоро
В сліз мерехтінні... і так день за днем, ніч за ніччю...

Бродять жаркими пісками верблюди горбаті,
Білі, безцінні слони, елєфанти з Сіяму,
Здобич несуть і данини, барвисті, строкаті:
Пахощі, звої тканин і скарби із Сезаму.

Їдуть за ними наложниць в'ючні каравани,
Тисячу чорних дівок князь нубійський дарує,
Смирне то, а похитливе, прудке, а кохане,
Знає, відай, черногубий за чим я баную!

Їдуть, грядуть без кінця табуни та обози,
Тучні стада, поряд бранців султанських і ханських,
Коні іржуть і скриплять навантажені вози,
Їдуть з-за семи рубежів — в мої землі слов'янські...

Тягнуть вино у міхах, кришталеві фіяли,
Миро кадило, бальзами, олії, алое,
Скрині полотен, пухнастії пера, кинджали,
Туго набиті сакви, миси з золота й зброю.

Двигаютъ рясно клейнодами вибиті шати,
Темно-черлені коралі, небачені квіти,
Зброю і сайдаки, шуби і шкіри крапчаті —
Птахи, крячучі потвори з заморського світу.

Шлють мені смирний поклін язика всі щороку,
І не наблизиться ворог під города гати,
Як на м'якуш я розгромив орду косооку,
О, як скупалися в крові там половці кляті!

Ще пам'ятаю, бахмата стиснув я коліном...
І він поніс мене рвучко, острогами сп'ятий!
А позад мене, лиш свист, прапорів лопотіння
Й вершників ста тисячів дудоніння крилате!

Мчали ми вихром нестримним, хоч спіненім коням
Кров з-під остріг струмотіла, по степу спливала,
Де лише скочу — мечі перемогою дзвонять,
Де повернусь — степ рокоче про вождеву славу!

Гнали ми так бусурманів чвалом, коні в коні,
Дін нас застукав світанком, а присмерком Волга,
Біг сірим вовком Кончак, в невгамовній погоні
Хан половецький в покорі до ніг мені човгав!

А, як додому верталися полем кривавим,
Де, здовж на ратищах, голови вражі стирчали,
Вірні дружинники, соколи юні, кричали:
"Жий нам Буй-Тур Святозарє! Хвала тобі й слава!"

З цього походу я здобич привіз майже вдвічі
Більшу за батька, що знищив над Балтом Вікінгів,
Чури мої до сьогодні ще лічать (не злічать!)
Луки, кольчуги, мечі та клейноди безцінні.

О, незміренні скарби, осяйні самоцвіти!
Перли, що в вас ще дримає блакитне проміння,
Яшми, алмази, смарагди, ясні хризоліти,
Мушлі, де й досі шумить синіх хвиль голосіння!

Що за чудові я завжди давав вам наймення,
Як ви цвіли світлячками в червнєву погоду,
Як я любив вас і грався, набравши у жмені,
Щедро кидаючи в зоряну, місячну воду.

І увижалось на дні сяйво дивного роду;
Золотолуских вужів ворушка миготливість,
Мов би з глибини у небо, а з неба у воду.
Ткав сітку місяць-павук, золотий шелавило!..

Ясна, солодка і тепла, мов ранок весняний,
В ночі такі йшла до мене на квітів постелю.
Тулячи в коси голівку, шептала рахманно:
"Владарю мій найлюбіший, мій Леле-Галеле".

І сміючися, ввивалася в мене неждано,
Та, наче хвиля об берег, в моє біла тіло.
Коси її бурштинові пахтіли духмяно...
А від духмяну цього — серце так лопотіло!

А від оцього духмяну нам тьмарились очі,
Губи вологі солодкість смоктали сп'яніло,
Груди її, ще і досі мій розум морочать...
Стегна, мов яблуна буйно для мене розцвіли.

В сплетах її я пручався, мов в неводі риба,
Вився рвучкий і жагучий в рамен її путах!
Ті скоботання! Ті вивихи, вигини, стриби!
Ті несподівані схопи, підкиди і скрути!

Солодко втомлений, я оглядав неба дива,
Срібні намиста зірниць в миготливім потоці,
В синіх озерах русалки співали тужливо,
З бору виходили мавки, любовниці ночі.

Часто я марив щасливий, як то моя лада
В плідному лоні хороброго носить нащадка;
Мріяв, що вплотиться в сина войовник і владар,
Так, як утілювся в мене дух славного батька.

Був би ти, Сзязозаренку, найбільшим з боярів!
Владарем громів і князем на Золотограді!
Вихром над вихрами, витязем в красній тіярі!
Дукою, пурпурним паном на соняшнім Сході!

Викрала ж матір тебе, понесла потай з дому
В лоні дитину, а батьківську гордість, надію!
Може на світ приведе тебе сплямлене лоно,
І чужоложна до сну, тебе сину, злеліє.

Або покине тебе, наче вивід собачий,
І ти ростимеш безславно, моє чадо-злато,
І проклинатимеш батька в відчаї хлоп'ячим,
Як за ганьбу її будуть тебе ображати!

...Ще кучерявим хлоп'ям пам'ятаю, мов нині,
Як принесли тайну вістку посланці хозарів,
Що йдуть зі Сходу якійсь поклонитись дитині:
Тріє Царів, на чолі зі старим Бальтазаром.

Батько гостей частував ярим медом і пивом,
Гикався, і трусячи рижим чубом, кудлатим,
"Вірю, — глумився вже п'яний, — що діються дива:
Бач! Князь юдейський у стайні лежить між бидляти!"

Ти у колисці лежав би м'якій, лебединій.
Свав би, мій сину хоробрий, матусині груди!
Випестив їх тобі батько, в щасливій годині
І в поцілунках палких своє чадо зголубив!

Так, як б'є серце землі, соком щерть набриніле,
Так від цілунків моїх, яра крөв у ній біла,
В тілі моєму шуміла, як збіжжя доспіле,
Міць свята любощів, рвійна й дев'ятисила!

Димом офір блакитніли урочища й кручі,
Співи подячні шуміли в посвяченім гаї.
В славі мені помагали боги всемогучі,
За мед, м'ясйва, пшеничні пухкі короваї!

Нині вони вже в дуби гнівно громи метають,
В жовтих хащах очерету чатує тривога...
І не pomoже мені жадне зілля, що раять
Й варять мені чаклуни і старухи-небоги!

Краще, хай вернуть мені степові її очі,
Голос дзвіночка і білі трояндні долоні!
Чуйте! Я славу віддам і скарби всі охоче —
Та похилю вам, мов раб, лавром вінчані скроні.

Не підніму вже без неї тебе гордий мече,
І на посілля дідів орди випущу ярі!
Бий! Печеніже, Хозаре, Злат-Город і Гече!
Ти ж, половецький собако, пануй в Красноярі!

Сам на коня всяду й гриви вчепившись руками,
Степом помчу навманья у далінь неозору...
Хай мене вихри-чорти понесуть манівцями,
І хай скавчать, як собаки, про княжее горе.

Вірна дружино, як найдеш мене в дикім полію,
Степом додому йдучи переможно з виправи,
Справ мені тризну з медами і, плачучи з болю,
Висип на серці розбитім — курган моїй славі!

Переклав з польської Лев Яцкевич

ЧОРНОКНИЖНИК ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

Лев Яцкевич

Юліян Тувім (1894-1953) — це один з найвидатніших та найоригінальніших польських поетів, що гуртувалися навколо літературного журналу *Скамандер*. Палкий звеличник Яна Кохановського, Леопольда Стаффа, Артура Рембо, Володимира Маяковського та "сивобородого американського барда" Волта Вітмена, Тувім, не зважаючи на велику оригінальність та непересічний поетичний талант кожного з них, зумів зберегти свою відрубність та притаманний власний вияв свого поетичного слова.

Тувім був поетом широкого діапазону: ніжний лірик, романтик, сміливий експериментатор, співець інтимних людських почуттів, полум'яний трибун, з неприхованими демократичними симпатіями, тонкий сатирик, майстер класичної форми вірша, блискучий перекладач Руставелі, *Слова о полку Ігореві*, Пушкіна, Маяковського, Некрасова, Гоголя, Рильського, Маланюка та інших, автор оригінальної праісторичної поеми зі старослов'янською тематикою *Святозар*, жартівливих творів для дітей, жартівливо-наукового *П'яницького словника* та унікальної *Бакхічної антології*.

Тувім був винятковим явищем в польській літературі двадцятих і тридцятих років, який від першої своєї збірки віршів *Чигання на Бога* перевершував інших поетів. І тому кожна наступна збірка його творів і навіть кожний його новий вірш став літературною подією. Його великий шанувальник львівський поет Мар'ян Гемар вважає, що Тувім один із нечисленних поетів, якому вдалося з поетичної попелюшки, яка в усьому світі даремно стукає до зачинених дверей читачів, зробити пошукувану, принадну та покупну лектуру.

Він сам прозорою простотою та чіткістю свого поетичного слова вигравав затижну баталію зі снобізмом "експресіоністичної" незбагнености, яка наче пошесна недуга опанувала в той час усю Європу.

Тувім — творець великої поетичної наснаги, який, неначе вулкан, викидав через двадцять років з горнила своєї мистецької творчости томи поезій, чарівні пісеньки, чудові жартівливі вірші для дітей, театральні перерібки, гуморески, сатиричні твори тощо. Крім цього, він знаходив ще час на захопливі досліди та "нишпорення" в ділянці етимології, філології (включно з церковнослов'янською мовою) та словництва, в яких часто відшукував

стимуляційні джерела нових сюжетів. Звичайно, поміж його численними віршами можна зустрінути також контрверсійні речі, несполучні з його темпераментом та політичними поглядами.

До таких віршів слід зарахувати пацифістський вірш "До простої людини":

Коли до мурів знов ліпити
Почнуть відозви свіжим клеєм,
І вдарить чорний друк на сполох,
Щоб "військо й люд в найширших колах"
Байками знову засліпити,
Хай знову йолоп віри йме їм,
Що треба йти й з гармат лупити,
Палити, різати й топити.

.....
Об брук трохи приклад рушниці! —
Бо кров твоя, а їхня нафта!
І від столиці до столиці
Гукни на всі ті їх марниці:
"Нема дурних, панове шляхта!"

Він зріс в інтелегентному середовищі єврейської родини та зберіг теплі спогади про своє дитинство, поряд із інтимною любов'ю до природи. Ті два почуття розкинуті барвистими мазками в численних його поезіях, з яких найхарактеристичнішою є "Запах щастя":

З буфета кави дух підсмаженої линує,
Ванільні пахощі ішли від молока,
Коли ти змружившись, трусив рясну ліщину,
І листя на гіллі струміло, мов ріка.

.....
Встає у пам'яті усе те, повне блиску,
Живе і трепетне, малим, далеким сном,
І пахне кавою те щастя близько, близько,
І віє самота ванільним молоком.

Своє інтимне ставлення до природи Тувім виявив також у своєму лірично-сентиментальному вірші "Сьома осінь":

Як ігуменя, у безговінні
Сьома осінь — моя найсолодша —
Надійшла по зів'ялому сіні.
Моя рідна, єдина, кохана!

Надійшла вона стежкою тіні
Через дні наші давні, осінні
І вшепталася в серце рахманна...

Тувім почав писати 1913 р. З вагоміших його збірок слід згадати: *Чигання на Бога* (1918), *Сократ танцює* (1920), *Сьома осінь* (1921), *Четвертий том віршів* (1923), *Слово в крові* (1926), *Чорноліська річ* (1929), *Циганська Біблія* (1933), *Ярмарок рим* (1934) та *Палаюча сутність* (1936).

В 1939 р. Тувім емігрував до Америки, звідкіля повернувся до Польщі щойно 1946 р. Під час свого заокеанського побуту написав дуже складну, але глибоку змістом поему *Польські квіти* (перекладену на українську мову М. Рильським), сповнену глибокої любови та носталгії до своєї вітчизни Польщі. В тій поемі з'ясоване його "вірую" щодо суті поезії та ролі й завдання поета. На думку Тувіма, справжня поезія, це поєднання творчого пориву і надхнення з чітким обрахунком та математичною точністю роботи. А справжній поет — це поєднання творця і майстра — в одній особі. Тому Тувім радить поетові:

Тож срібло й синяву спокою,
Навалу слів, безумства бунту
Вивірною циркулем, вагою
І строгим ладом контрапункту...

Коли шукати паралель його творчості в українській літературі, її можна зустрінути в П. Тичини (*Соняшні клярнети*) та в Богдана Ігоря Антонича (*Три перстені*). Тувіма перекладали на українську мову: К. Поліщук, Ю. Шкрумеляк, Рильський, Е. Дроб'язко, Г. Кочур, М. Лукаш, В. Личик, Д. Паламарчук, В. Лесич та інші. В 1933 р. накладом "Державного видавництва художньої літератури" в Києві вийшла друком книжка *Вибрані поезії* Тувіма в перекладі вищезгаданих перекладачів (за винятком Поліщука, Лесича та Шкрумеляка) та вступним словом Рильського.

До своєї другої книжки поезій *Сократ танцює* Тувім включив характеристичний вірш "Птах", в якому з'ясовує своє ставлення до польської літератури:

На галузку птах злетів,
Став співати, щебетати,
Дзьобик в пір'ї очищати,
Кущ увесь розворушив.

Потім фіть — і геть мерщій!
А галузка вся тріпоче,

Мов сказать, щаслива, хоче,
Що пустун до серця їй.

Розворушений кущ — це польська література, галузка, що тріпоче
щастям — це польська поезія, а щебетливий птах-пустун — автор
вірша.

Про цього птаха-пустуна подає дуже цікаву характеристику
згадуваний вже звеличник поета Гемар в статті "Тувім", написаній
в 30-ліття смерті поета.

Він був таким в поезії, якими бувають часто євреї в музиці. Він був
віртуозом версифікації, який, позірно, не знав, що існують труднощі
та "мозолі" поетичного ремесла. Він був мистцем поетичної форми,
ритміки, рим та метафор, алхіміком поетичних кольорів, жонглером
фоєрверків та чорнокнижником простоти та краси поетичного слова.

Перед спокусою та небезпекою віртуозности, що часто-густо
стає для поета метою самою в собі, сліпим провулком чи блудним
колом поетичної творчости, зберегла Тувіма його велика наснага
справжнього надхнення.

Та не зважаючи на його непересічний поетичний талант та
величезний внесок в скарбницю польської літератури, польське
суспільство у вільному світі не може йому ще й досі простити
добровільного повернення до комуністичної Польщі, вбачаючи в
тому зраду ідей, які він упродовж 30 років проповідував у своїх
творах. На їх думку, ця зрада помстилася на ньому жорстоко. Бо
до Польщі не вернувся з ним його геній, без якого Тувім не був
спроможний написати жадного доброго вірша.

Є щось трагічне, пише Гемар, в цьому духовому самогубстві
Ікара та в тріюмфі орла, що заклював на смерть Прометея.

УКРАЇНСЬКІ СПОГАДИ ОЛЕКСАНДРА ВАТА

Група «Вікна»

Шістнадцяте число¹ є антологією групи львівських українських комуністичних літераторів групи "Вікна". До неї входили: Бобинський, Масляк, Степан Тудор — філософ і поет, Ярослав Галан, Олександр Гаврилук (той, який потім був у Березі),² Сопілко, Визинець. Треба визнати, що їхні вірші (як бачиш, є безліч конфіскації) були на дуже низькому літературному рівні. Була при тому така дивна історія. Переклад їх дуже поліпшив, але попри це вони були погані. Дивна історія, бо вони знали сучасну літературу, і російську, і радянську, і німецьку, і експресіоністів — а все ж таки, що значать детермінації мови, детермінації літературної традиції! Їхній рівень не перевершив такої філантропійної літератури, яка в нас відповідала часам Конопницької. Вони перекладали Рільке, але це їм нічого не помагало. Недозріла літературна традиція занадто міцно їх тримала. (т. 1, стор. 177)

Олександр Корнійчук

Корнійчук був у готелі Жоржа. Ми довго чекали перед його кімнатою. Потім вийшло двоє дівчаток, таких гарненьких, з дуже опуклими задками, а потім, після якогось часу він нас запросив до себе. У шовковій піжамі, напарфумований, із вродою кельнера,

Олександр Ват (1900-1967) був польським футуристичним поетом і комуністом, який опинився восени 1939 р. у зайнятому радянською армією Львові, де був членом львівського відділення правління Спілки письменників України від жовтня 1939 р. до заарештування в тюрму НКВД 23. 1. 1940 р. У 1965 р. смертельно вже хворий Ват розповів про своє життя і роздуми Чеславу Мілошеві в Берклі (США). На підставі магнетофонних записів цих розмов постала книжка *Мій вік. Наговорені спомини*, видана в Лондоні в 1977 р. і вдруге в 1981 р. Для українського читача можуть бути цікаві спостереження Вата про українських письменників передвоєнного періоду за Польщі і в перші місяці радянської влади у Львові. Час від часу проглядає тут дещо і з тогочасної радянської політики в Галичині й на Волині. Є також цікава оцінка українців як суспільства. В цих витягах цитується друге видання книжки.

Вибрав і переклав з польської *Богдан Струмінський*.

1. Лівого часопису *Miesięcznik Literacki*, редактованого Ватом. — Б. С.
2. В концентраційному таборі в Картузькій Березі, створеному польською владою для політичної опозиції. — Б. С.

такою дуже лакейською. Я припускаю, що він мусів дуже подобатися Івашкевічеві,³ шалено подобався Ванді Василевській⁴ — вона взагалі була ласа на чоловіків. ... Корнійчук мав властиво добру вроду, принадливу для гомосексуалістів. Чоловічий, але також лакейський, пахучий. (стор. 264)

Генеральним секретарем⁵ був такий Корнійчуковий хлопець на побігеньках, українець Цюрківський, який спроваджував йому дівчаток, мануфактуру і бозна що там ще. (стор. 266)

Павло Тичина і «клярнетизм»

Був український Маяковський — Тичина, дуже добрячий ..., в пишній шубі, старий уже, такий добродушний.

Мілош: Властиво єдиний зі своєї групи, який вижив ціною пристосуванства.

Ват: Ну, але його пристосуванство, як я бачив, це було пристосуванство найчеснішого типу, себто він абсолютно пристав на все, але не втручався у ніщо. Він тільки шукав клярнету, він грав на клярнеті, це був його коник. Він постійно всіх питав і мене питав, чи я випадково не знаю, де ще можна дістати клярнет. Уже він мав безліч цих клярнетів у Львові. Щасливий — таких клярнетів у цілому Радянському Союзі не можна було дістати ні за які гроші. Знаєш, такий радянський *барин*, якому дали знамениті умови. Я не думаю, що він робив щонебудь лихе людям. А може? Що я можу знати? Але у Львові він справляв враження дуже добродушної людини. (стор. 264-265)

Петро Панч

Корнійчук виїхав дуже швидко. На його місце як шеф-Gauleiter від літератури прийшов Іван Панч або Петро Панч, автор книжок для дітей. Дуже неслов'янський, англосакський тип, дуже сухий, нечувано чемний у кожній ситуації, незвичайно опанований, холодний. Кажуть, що він був старшиною білої гвардії, що дуже можливе, але безсумнівно це був енкаведист, як, зрештою, цього вимагав його пост. (стор. 267)

Степан Тудор і «українізація»

Кепський поет, але незвичайно порядна людина. (стор. 268)

3. Польському прозаїкові і поетові, якого вважали за гомосексуаліста. — Б. С.

4. Майбутній дружині Корнійчука. — Б. С.

5. Спілки письменників у Львові. — Б. С.

Тудор, старий український комуніст, редактор часопису *Вікна*, філософ за освітою і поет, був також делегатом⁶ і виступив на захист поляків. Він попросту виступив з тим, що треба припинити, покласти край мордуванню поляків у провінції, по селах і т. д. Він аргументував дуже раціонально, спокійно, як сьогодні пам'ятаю, навіть трохи софістично, не з гуманного, а з політичного погляду, хоч також і гуманного. Перервав його Хрущов. З піною на устах він почав кричати на нього, що він зовсім не розуміє діалектики, що маси справедливі, що це справедливість, учинена масами, ніхто не сміє стати на дорозі масам, гнівним масам, які натерпілися. Потім усі дуже боялися, чи Тудор не зникне. Не зник, але що з ним під кінець сталося, як загинув, не знаю.⁷

Мілош: А Тудор говорив якою мовою?

Ват: По-українськи. Хрущов також по-українськи. Здається, що майже всі говорили по-українськи. Вони за тим дуже пильнували. За моїх часів у Львові вони дуже боялися зробити вигляд якого-небудь зросійщення, всюди пхали українців. Говорили порізному. На самому початку приїхали якісь видавці з України, з різних українських видавництв. Із місцевих був Борейша і ще хтось, хто працював у Гесіка,⁸ а тепер є головою Наукового видавництва, такий знаний, ще передвоєнний комуніст. Борейша запросив мене як експерта від видавництв. З початку прибулі *балакали* (balałali) по-українськи, але дуже швидко відмахнулися від цього і почали всі говорити на їдиш. (стор. 285)

Українці як суспільство

Добре вірили, чисто вірили, без мракобісся, українці, уніяти. ... В порівнянні з поляками і євреями — бо я сидів потім у Росії і з євреями — гарна суспільна група, з чудовими прикметами відданості і солідарності, з якимсь природним почуттям ненакиненої людської ієрархії ... Прийшов нагло до камери якийсь дуже щупленький молодий українець з пересічним обличчям. Хоч обличчя має велике значення, чорт знає, як ці всі українці знали, що ця молода людина — це хтось, що це вождь, що він буде ними правити. Природна слухняність. Це не значить, що всі належали

6. На "Народний збір Західньої України" (у Великому театрі у Львові), який мав просити Верховну Раду СРСР прийняти Західню Україну в склад СРСР. — Б. С.

7. Тудор загинув від німецької бомби, яка впала на будинок Спілки письменників у перші дні німецько-радянської війни в 1941 р. — Б. С.

8. В передвоєнній польській видавничій фірмі. Мова про Адама Бромберга, директора Державного Наукового Видавництва в Варшаві за часів Гомулки. — Б. С.

до однієї організації, нічого подібного, вони були в різних організаціях, деякі були поза організаціями, але це якось само склалося. Я не хочу узагальнювати, але в Казахстані, в Ілі, українці також знаменито держалися. ... Всі засланці ще з останньої колективізації. Панувала між ними чудова людська солідарність, чудове нагле зникнення всіх егоїзмів і егоїзмів. І абсолютно не було в них духу касарні, найменшого сліду, нічого від солдатської муштри. (стор. 335-336)

Була якась аналогія до середньовіччя в тому сенсі, що серед українців нижчий (у їхній ієрархії) мав пошану до вищого, але таку пошану, в якій не було нічого вислужницького, нічого лакейського. Це була пошана, скажімо, до порядку, встановленого Богом, пошана до вищого місця. Але вищий мав величезну пошану до нижчого. При тому все ще з емоційною ноткою ніжності. Люди, які зовсім не знали один одного, інтелігент-бойовик і селянин. Або цей дрібний писарчук, святенник і садист. Вони не знали один одного, але коли зібралися у тій камері, то витворилося якесь гарне суспільство. ...

Українці ставилися до поляків з застереженням, але з незвичайною лояльністю. Ми вороги, але не тут. Тут маємо спільного гнобителя. Ставлення холодне, але незвичайно чемне. Загалом вони не входили в фамільярні взаємини з поляками. (стор. 348-349)

МИСТЕЦТВО

АНУМ (II)

Святослав Гординський

Вже з першою виставкою АНУМ виникла в нас думка видавати мистецький журнал. Спроби наших попередників у цій ділянці не дуже заохочували, Труш зі своїм *Артистичним вісником* не знайшов ніякого зрозуміння, а Голубцеве *Українське мистецтво* в 1920-их рр. припинилося на третьому числі (четвертого видавець не зміг викупити з друкарні). Краще було з виданнями на Східній Україні, але вони почали сходити на вульгарну агітку ("куркульський імпресіонізм"), що компромітувала все мистецтво. Так виник журнал *Мистецтво — L'Art*, якого ми встигли випустити в 1932-1936-их рр. шість випусків. Це була властиво неперіодична серія збірників-альманахів, після 1936 р. в умовах економічної кризи в Польщі ми вже дальших чисел видати не змогли. Але ті шість виданих чисел дають добру картину мистецького життя не тільки в Західній Україні, а й у Східній, як теж у Західній Європі. В журналі писали не тільки самі мистці, а й мистецтвознавці, також неукраїнські. Між співробітниками були теж єврейські львівські мистці, які не мали у Львові польськомовного органу, що цікавився б новим мистецтвом, ми мали авторів і з Франції, і Бельгії. Тому що цей журнал в Америці — рідкість, наведу назви головних статей і їхніх авторів:

Ч. 1, весна 1932. М. Осінчук: "Нова мистецька дійсність"; В. Січинський: "Лео Тарасевич"; Тео ван Десбург: "Монументальне мистецтво"; В. Хмелюк: "Микола Глущенко"; Я. Музика: "Завдання консервації і реставрації"; П. Ковжун: "Феруччо Ферацці"; три мої рецензії (підписані "Парижанин" і С. Бойко) на "Два роки в Царгороді" Грищенка, на "Нові течії в малярстві" Р. Кутепова і монографію В. Єрмилова вид. "Рух" в Харкові.

Ч. 2-3, літо-осінь 1932. В. Січинський: "Михайло Андрієнко"; П. Ковжун: "Марія Дольницька"; Отто Ган: "Конструктивізм, надреалізм і — що далі?"; Г. Верейкен: "Сучасні бельгійські мистці"; Ф. Ємець: "Бронза"; М. Винницький (С. Г.): "Рефлексії з виставки української графіки"; М. Андрієнко: "Мої спогади про В. Пещанського"; А. Ластовецький: "Промені Рентгена і малярство"; М. Драган: "XVIII Міжнародна виставка у Венеції"; В. Січинський: "Мистецька література за роки 1929-1931"; хроніка, рецензії І. Старчука, Драгана, М. Пеньковської (Ковжун), Січинського, С. Бойка.

Продовження з *Сучасности* 1985, 3.

Ч. 4, 1933. П. Ковжун: "Олекса Грищенко"; М. Винницький: "Роман Сельський"; М. Осінчук: "Галицько-українська ікона"; М. Драган: "Футуризм"; Людвік Лілле: "Судді і підсудні"; А. Б. (Ковжун): "Виставка мистців Радянської України і Радянського Союзу у Варшаві"; огляди різних виставок, між іншим, української графіки в Берліні; рецензії Голубця, В. Залозецького, Січинського та ін.

Ч. 1, 1935. П. Ковжун: "Олександр Архипенко"; "Сучасний французький плякат" (компіляція С. Г.); В. Масютин: "Раса і мистецька творчість"; С. Гординський: "Маріо Тоцці"; В. Ласовський: "Музикалізм"; чужа преса про українське мистецтво.

Ч. 1, 1936. В. Січинський: "Дереворити М. Бутовича"; М. Драган: "Опанас Сластьон"; В. Січинський: "Михайло Грушевський" (з реєстром статей Грушевського з українського мистецтва); Едгар Леонар: "Майстри імпресіонізму"; М. Острроверха: "Тіціян" (спеціальна виставка у Венеції); В. Ласовський: "Сграфіто в модерній архітектурі"; мистецька хроніка.

З поданого списку найважливіших статей, багато й технічно непогано зілюстрованих, читач може виробити собі погляд на коло наших зацікавлень: вивчення й нова оцінка минулих надбань нашого мистецтва, передусім іконографії і книжкової графіки, широка інформація про найважливіші мистецькі події в світі, формування критеріїв для оцінки нових мистецьких рухів і можливості їх використання в українському мистецтві, врешті, речева критика того, що діялося в мистецтві потойбіч Збруча. Бувши цілковито незалежними від будь-кого, ми мали змогу висловлювати наші погляди щиро й відверто, і я думаю, що ті погляди зберегли свою актуальність і до сьогодні. Шукання органічного, духового і стильово-формального українського вислову в мистецтві — вислову, який брав би до уваги основну лінію розвитку нашого мистецтва в минулому, але творив згідно з духом сучасної доби, — це коло тих ідей, що актуальні й досі для мистців, які хочуть бути чимсь більшим, ніж тільки більш-менш талановитою причіпкою до й без того багатих чужих мистецьких культур.

Побіч журналу, ми видали також низку монографій, між ними монографію творчости Глуценка (тексти Ковжуна і Гординського, українською і французькою мовами), Гриценка (текст Ковжуна, також двома мовами), Андрієнка (текст Січинського, двомовний), Геца (текст Ковжуна, український і англійський), малу монографію Олени Кульчицької (текст Голубця, українсько-англійський), монографію книжкових знаків Олени Сахновської (текст Сергія Сильванського з Ленінграду, вступ Ковжуна); сюди треба також зарахувати вже згаданий збірник *Екслібріс*. В нас були великі плани на дальші видання, про це згадується в *Мистецтві* (1933, 4) — монографії П. Холодного ст., Марії Дольницької, Бутовича, А. Манастирського, М. Сосенка, К. Устияновича й ін. Тут навіть зібрано чимало матеріалів, але економічна криза не дала нам

Українські мистці на відкритті виставки картин Олексі Грищенка в Музеї НТШ у Львові, 1937 р. Стоять зліва: Антін Павлось, Слава Ласовська, Марія Карп'як, Михайло Драган, Роман Чорній, Святослав Гординський, Микола Бутович, Мирослава Гординська, Михайло Осінчук, Михайло Островерха (в групі трьох пань-гостей), Павло Ковжун.

змоги здійснити задуманого.

Крім журналу *Мистецтво*, присвяченого поважним мистецьким проблемам, ми мали до диспозиції в 1934-1938-их рр. популярніший літературно-мистецький двотижневик *Назустріч*. Його видавцем і редактором був Осип Боднаревич, а до складу редакції входили мовознавець Василь Сімович, літературний редактор *Діла* Мих. Рудницький і я, мистецький редактор. Майже кожен випуск цієї великоформатної газети-журналу приносив статті на мистецькі теми; про мистецтво, крім мене, писали там Ковжун, Бутович, Січинський, Голубець, Драган, І. Федорович-Малицька (Дарія Віконська), Ласовський, Ів. Іванець, Марина Антонович, М. Федюк, Островерха та ін. Журнал широко обговорював мистецькі проблеми також Східної України, мав своїх кореспондентів у Парижі, Римі, Празі, Нью-Йорку і виходив від початку 1934 до половини 1938 р.

Згадка про виставки і видання не вичерпувала діяльності АНУМ, ми були активні й в інших ділянках. Уже перші виставки асоціації і перші випуски журналу звернули на нас увагу й польських і єврейських мистців, які у Львові в ділянці нового мистецтва нічого подібного не мали. Варшавські мистці вже звернули на нас увагу, і ще 1932 р. в передовому графічному журналі *Графіка* з'явилася стаття Січинського про українську графіку з більш ніж

40 репродукціями, також кольоровими. У Львові польські мистці почали нас запрошувати на свої виставки, для яких вони мали ідеальне приміщення в міському Музеї мистецького промислу недалеко від опери (сьогодні музей імени Леніна). Але ми категорично відмовлялися виставлятися в групі під егідою *Польського союзу мистців-пластиків*. Тоді, в половині 1930-их рр., заходами Тировіча, Гана і Лілле поляки змінили назву свого союзу на Львівський союз професійних мистців пластиків, що вможливило нам вступати індивідуально в члени того союзу і виставлятися в залах згаданого музею. В тому самому музеї заходами АНУМ відкрито курси емалії, які давала Марія Дольницька з Відня, на них було понад 80 студентів; на курси ходили й наші відомі мистці, цікаві пізнати старовинну техніку (Я. Музика, Бутович і ін.).

Мушу ще згадати, що до кінця 1933 р. ми мали, хоч і не великі, але все таки зв'язки з мистецькими колами Східньої України. Ще в 1920-их рр., в часи Грушевського в Україні, Січинський містив свої статті про українську графіку в київських *Бібліологічних вістях*, поки той цінний журнал не був закритий за "націоналістичні збочення". Мистецькі видання з УРСР доходили до Львова, а галицькі до Харкова і Києва, я сам мав непоганий зв'язок з харківським державним видавництвом "Мистецтво", директором якого був Максим Лебідь. Пов'язав мене з ним листовно Глущенко ще в Парижі. "Мистецтво" дуже потребувало західніх мистецьких журналів і книжок, бо те, що приходило до Харкова з Москви, було однобічно вибране і звичайно кілька років спізнене. Отож, в обмін за різні висилані мною видання — польські, чеські, німецькі (французькі посилав Глущенко) Лебідь прислав мені радянські видання, між якими були такі цінні видання, як каталог посмертної виставки Ю. Нарбута за редакцією Ф. Ернста (1926; в Нью-Йорку, окрім мене, мабуть, тільки бібліотека Метрополітального музею має ту книжку) або альбом *Театральні строї* Петрицького (примірник цього видання був недавно проданий на аукціоні в Нью-Йорку за 850 дол.). Маючи такі видання не раз у кількох примірниках, я міг їх продавати знайомим і за отримані гроші купувати закордонні видання для Лебеда. Лебідь прислав також оригінальні відбитки дереворитів Василя Касіяна, Софії Налепинської-Бойчук, Олени Сахновської, Марії Котляревської, Івана Падалки й інших графіків, які я використовував для поповнення наших закордонних виставок. З початком 1934 р. цей обмін зовсім перервався, бо пошта почала все повертати назад. Сам Лебідь був у другій половині 1930-их років ув'язнений і засланий до концтабору в Чіб'ю на далекій півночі, де він сидів разом з О. Вишнею і Й. Гірняком та був розстріляний як "троцькіст" (таким,

бодай, назвав його В. Затонський, якого режим незабаром також знищив). Із зв'язків з Лебедем у мене збереглося до двох десятків листів, які показують образ українського патріота, що мало критично вірив у можливості розвитку української культури у формах відмінних від тих, які були потрібні червоному фашизмові.

В мистецтві радянської України нас, анімівців, цікавили усі модернізаторські рухи. Ми надавали великої ваги діяльності Бойчука, гаслом якого було не ламати традицію, тільки модернізувати її новими формами і тим утримувати тяглість нашого мистецтва. Бойчук слушно вважав, що будь-який модернізм має малі вигляди, щоб його прийняв наш ще з сильними традиціями селянський загал, тому треба модернізм наперед увести в мистецтво щоденного побуту, і ми ці ідеї розвивали, де тільки була нагода й змога — в книжковому оформленні, килимарстві, церковному мистецтві, рекламі тощо, при чому з успіхом. Але нас цікавив і рух футуристів і конструктивістів у літературі та мистецтві, очолюваний М. Семенком, старим знайомим Ковжуна ще з часів перед Першою світовою війною. 1929 р. Семенко, повертаючися з групової поїздки до Берліну, застряг у Львові в хаті Ковжуна. Кілька днів і ночей вони за чорною кавою і в хмарах диму передискутовували всі проблеми українського мистецтва по цей і по той бік Збруча (я був тоді в Парижі). Це тоді Ковжун зробив свій екслібріс для Семенка та почав рисувати обкладинку для Семенкової *Нової генерації*. Та блискуча обкладинка оздобляла Семенків журнал аж до грудня 1932 р., коли він був змушений "самоліквідуватися".

Якщо Ковжун був у зв'язку з Семенком, то я мав контакт з Петрицьким. Тоді, на початку 1930-их рр., на виступи до Харкова й Києва ще їздили деякі представники нашого музичного світу, між ними тенор М. Голинський, який був близьким приятелем Петрицького. Отож, Голинський, повертаючися до Львова, привозив записку Петрицького для мене, щоб я конче передав йому пушку білої олійної фарби "хочби до малювання парканів". Саме тоді (1929-1933) він малював на замовлення Міністерства культури УРСР свою славетну серію 150 портретів діячів української культури, але уряд не спромігся забезпечити мистця потрібним малярським матеріалом. Восени 1932 р. у Варшаві в Сальоні інституту пропаганди мистецтва відбулася велика виставка радянського, фактично російського мистецтва, і щойно під кінець тієї виставки стало відомим, що з Харкова прибули до Варшави скрині з українськими експонатами на ту виставку. Група львівських мистців — Новаківський, Ковжун, Музика, Осінчук і я — вибралися нічним поїздом до Варшави. В інституті ми довідалися, що радянське посольство заборонило відкривати скрині, та зокрема,

беручи до уваги те, що виставка радянського мистецтва вже наближалася до закінчення, хотіло відіслати українські експонати назад. Ми заявили директорів інституту, що для нас це єдина нагода побачити твори наших мистців зі Східної України, і він, врешті, махнув рукою і дозволив нам піти до підвального складу подивитися на картини, а розкриття скринь, він казав, перенесе на митних урядовців.

В підвалі ми відразу вхопилися за долота й молотки й незабаром дивилися на прегарні твори наших чільних мистців потойбіч Збруча. Особливе враження зробили на нас два портрети Петрицького — Павла Тичини і Миколи Скрипника, і я жартом міг сказати колегам, що біла блюза на портреті Тичини мальована моєю білою фарбою. Тим часом зайшов до нас директор інституту, і ми його переконали в останній тиждень виставки частину експонатів замінити українськими. Він так і зробив, а польська мистецька преса писала, що українські експонати врятували честь радянського мистецтва, сірого і малоцікавого... Обидва великоформатні портрети Петрицького були з грандіозної групи портретів, які згодом, 1933 р., були виставлені в Харківському будинку літератури імені В. Блакитного і в наступні роки сумарно знищені режимом за "націоналістичний формалізм". Іван Врона, автор монографії Петрицького (Київ, Видавництво "Мистецтво", 1968), згадує, що "нешадна доля спіткала дорогоцінну портретну галерею. Місце знаходження портретів діячів української культури після 1937 р. встановити не вдалося. Від усієї серії залишилося всього з десяток акварельних портретів, а також декілька репродукцій дуже низької якості" (стор. 30). Згадую про це тому, що ми все таки встигли надрукувати в ч. 4 нашого *Мистецтва* за 1933 р. добру репродукцію портрету Тичини з фото, переданого мені Петрицьким.

Тут буде цікаво зазначити, що якщо київська *Історія українського мистецтва* (т. 5), у статті Г. Островського про західноукраїнське передвоєнне мистецтво всі анунівські закордонні виставки приписує радянській ініціативі, то сучасні українські радянські мистецтвознавці намагаються підійти ближче до правди й роблять з Петрицького мало не анунівця. Відзначаючи 80-річчя Сельського, Є. Шимчук у львівському *Жовтні* (1983, 6), пише:

Будучи членом "Артесу", Роман Сельський стає учасником ще одного художнього об'єднання — АНУМ (Асоціація незалежних українських митців)... Об'єднання згуртувало не тільки місцевих діячів мистецтва, а й тих, які жили на Заході, наприклад, М. Глуценка, представників Радянської України А. Петрицького, В. Седляра та ін. На першій виставці (1931 р.) поряд із творами українських художників експонувались картини А. Дерена, А. Модільяні, П. Пікассо, М.

Анатоль Петрицький, *Портрет Павла Тичини* (1931-1932, олія)
Поміщений в журналі *Мистецтво* (1933)

Шагала, Ф. Леже, А. Олі, М. Тоцці. Діяльність об'єднання була широка: видавався журнал "Мистецтво — L'Art", на сторінках якого вміщуються статті про українське та зарубіжне малярство, графіку, різьбу, будівництво, ужиткове мистецтво, музейництво, статті з теорії мистецтва, монографії про окремих митців і мистецькі напрями.*

Отже, зв'язки західньоукраїнських мистців з радянськими були, але обережні, щоб не пошкодити нашим колегам і симпатикам потойбіч Збруча. Інша справа — якісь мистецькі взаємовпливи. Хоч такі непрошені мистецькі критики, як Андрій Хвиля, заодно перестерігали радянських мистців перед впливами чи зв'язками з новітнім західнім мистецтвом, між ними і "львівськими формалістами і стилізаторами", радянські мистці до нас природно тягнулися, стараючися попасти бодай невеликим своїм твором на якусь з наших українських виставок, у якомусь з великих мистецьких осередків Європи та Америки. Свідомість цього мали не тільки мистці, а й мистецтвознавці. Згаданий уже Врона, викладач теорії мистецтва в Київському художньому інституті (колишня Академія Мистецтва), наглядач партії в ідеологічному формуванні нового "пролетарського мистецтва" і фактично комісар від мистецтва, писав тоді, що "першим величезним поступом і надбанням післяреволюційного нашого малярства було прилучення українського малярства і цілого мистецтва до формальних проблем Європи".

Чи залишилося щось з анувівської традиції в мистецтві Львова сьогодні? Цікаве питання, на яке я відповів би позитивно. Ось передо мною виданий у Москві 1978 р. "Советским художником" альбом *Изобразительное искусство Львова*. Тут репродукції анувівців — Сельського і його дружини Маргарити, Музики, В. Манастирського та їх послідовників або прямих учнів (Сельський мав їх понад сто): С. Борейка, П. Грегорійчука, Д. Довбошинського, С. Караффи-Корбут, В. Патика, С. Серветника, М. Ткаченка, Ю. Щербатенка. Їх твори, без огляду на тематику, яскраво відрізняються від імпортованих "соцреалістів" — Гуторова, Добронравова, Любчика, Сіпера, Черкасова. Різниця: послідовники анувівців не тільки малюють картину, але й будують її композиційно, тоді як "соцреалісти" просто копіюють бачене.

На питання, чи хтось з анувівців 1930-их рр. зв'язував своє мистецтво з творами якогось радянського мистця, годі відповісти.

* І Островський в *Історії українського мистецтва* і Шимчук у *Жовтні* помилково пишуть про участь Леже в Першій виставці АНУМ. Хоч він обіцяв дати мені одну свою композицію, але через якусь непорозуміння галерія, що мала доставити образ до робітні Глущенко, цього не зробила на час. Автори, мабуть, переплутали Леже з мистцем Леґе (Leguelt), картина якого була на виставці.

Анумівців цікавили передусім проблеми новітнього мистецтва і вони високо цінили й подивлялися творчість у цій ділянці Петрицького, В. Меллера, В. Татліна, Єрмилова й ін., але наслідувати їх у чому-небудь не було потреби, бо творчість тих мистців була інтернаціональна, а для цього були зразки, куди доступніші в Парижі чи Берліні. Але трапляються курйози, і про один такий курйоз я хотів би згадати.

1979 р. Музей сучасного мистецтва в Парижі (т. зв. Центр Жоржа Помпиду) влаштував грандіозну виставку "Париж—Москва, 1900-1930", завданням якої було показати початки й розвиток новітнього мистецтва в тих двох мистецьких осередках. З радянського боку, організатором було Міністерство культури СРСР, і виставка обіймала не тільки різні жанри пластичного мистецтва, а й літературу, театр, кіно, музику, архітектуру тощо. І французи, й росіяни повитягали зі своїх музеїв і бібліотек усе, що мали найкращого. На виставці були також деякі речі українських мистців, наприклад, кілька театральних костюмів Петрицького, виконаних ним у Москві для МХАТу, був Архипенковий *Медрано* з Музею Гуггенгайма в Нью-Йорку (у французькому відділі, бо твір створено в Парижі 1912 р.), були, врешті, численні твори Татліна, К. Малевича, Олександрі Екстер, М. Ларіонова, Єрмилова і інших мистців, що були народжені в Україні, але працювали в Москві. Для виставки видано монументальний каталог, більший за телефонну книгу Мангаттану. Отож, у розділі "Мистецтво і продукція", з репродукціями різних творів Родченка, Попової, Татліна і Єрмилова, красується теж одна моя композиція 1931 р.

Що? Як? Де? Звідки? Я пішов з каталогом до бюро дирекції виставки. Там перепрошували: таке прислали нам з Москви як твір Єрмилова і ми так і підписали в каталозі, а потому побачили видний навіть на репродукції ваш підпис. Винуватий Халтурін, комісар радянського відділу, і ми ваш твір з виставки стягнули, але репродукцію з каталогу усунути було неможливо, тож вона залишилася на 269 сторінці...

Це була обкладинка для мистецького альманаху театру, музики і малярства, яку замовив у мене Іван Крушельницький перед своїм виїздом на Україну (де 1934 р. був розстріляний у групі 28). Він бажав мати індустріально-урбаністичну тему, тож я нарисував у великому форматі чвертки фабричний комин і на його тлі абстрактного робота з молотом і вкомпонованим написом. Тло було оранжеве, але Крушельницький видрукував червоне, і, мабуть, на цій фарбі піймався "тов." Халтурін. Не буду казати, що те прізвище *номен-омен*, Халтурін повитягав з різних сховків багато ніколи не бачених творів мистецтва, отже радянський уряд вжахнувся і відмовився перевезти цілу виставку до Москви, як це було

в первісному домовленні з урядом Франції.

Поданий мною приклад досить характеристичний для доказу того, що в анувівську добу в ділянці мистецьких ідей по цей і по той бік Збруча не було кордону, або краще сказати — мистці його не визнавали.

Сьогоднішній читач питає: де ж ми, анувівці, брали кошти на всю нашу різноманітну діяльність? Таж уся та діяльність розвивалася не тільки в умовах уже прислівної "галицької біди", а ще й у добу частих господарських криз тодішньої Польщі, особливо в другій половині 1930-их рр.? Справді, умови для мистецької творчости були незавидні, твори малярства рідко продавалися і мистцеві можна було вижити тільки з прикладного мистецтва. Тож, наприклад, Ковжун, Холодний, Бутович і я працювали у всяких жанрах графіки, ми творили теж модерний український килим для "Гуцульського мистецтва" в Косові, очолюваного М. Куриленком. Мій килим з чорними кониками на сивому тлі (з природної нефарбованої вовни) масово йшов до Швеції, де добре єднався з модерними меблями. Але головною базою анувівських фінансів було церковне малярство. Влітку майже кожного року Осінчук і Ковжун розмальовували якусь церкву, і випуск кожного числа нашого журналу був зв'язаний з закінченням малювання якоїсь церкви. Осінчук звичайно пильнував на місці роботи, компонуючи і малюючи фігуральні елементи, а Ковжун, який мав повні руки роботи з графіки, постачав усі потрібні орнаменти, що їх виконували Осінчукові помічники. Отже, вони обидва були головними меценатами анувівських видань. Деякий прибуток був зі вступів на виставки та з оголошень різних підприємств у *Мистецтві*.

Очевидно, ми мали теж приятелів у колах нашого громадянства, які в міру можливостей допомагали нам у видавничих справах. Серед них згадаю особливо аптекаря Михайла Терлецького, що мав чималу збірку добірних творів українського мистецтва. Коли, наприклад, треба було видати монографію Грищенка, мистець дав на це свою знамениту картину *Кап Мартен*, її купив Терлецький і за ті гроші вийшла перша монографія нашого мистця уже світової слави. Гец, що був професором рисунків у Сяніцькій гімназії, сам оплатив друк своєї монографії. Друкарня Артура Гольдмана видрукувала люксовий збірник *Екслібріс* майже напівдармо, знаючи, що збірник піде в закордонні бібліотеки як зразок високого рівня друкарського мистецтва Львова. Коли в берлінському журналі *Gebrauchsgraphik* з'явилася стаття Борна про мою графіку, — я з чемности послав редакторові того журналу Г. Френцелеві збірник *Екслібріс*, він у свою чергу подя-

кував мені за присилку і водночас дав високу оцінку друкарського оформлення того збірника. Я, коли мав нагоду, показав листа Гольдманові, і йому аж сльози стали в очах. Не диво, Френцель редагував офіційний журнал союзу німецьких графіків.

Уся наша мистецька діяльність була б неможлива, коли б ми не мали за собою всебічної підтримки українського, хоч і не тільки українського, громадянства Львова. Відкриття наших виставок були культурними подіями Львова, завжди не менше, як з двома-трьома сотнями гостей, хоч подавати коктейлі не було тоді в моді. Чи це значило, що всі ці гості були ентузіястами нового мистецтва? Цього я не наважився б твердити, але факт, що люди приходили побачити щось нове, обмінятися спостереженнями, навіть посперечатися. А головне, це був той новий, свіжий подув ще малознаного у Львові західного мистецтва, з його світом шукань й експериментів, метою якого, як це писав уже цитований Антонович, є викликати в нашій психіці такі переживання, яких не дає реальна дійсність. Те громадянство теж бачило, що ми йдемо йому назустріч, не накидаємося йому зі своїми творами, а намагаємося ввести модерні принципи реально в щоденний побут навіть в опакуваннях цукерок і шоколяду, — тобто виховувати свою суспільність естетично. І я думаю й досі, що цей принцип виховання своєї суспільності естетично залишився своєрідним заповітом анумівців для майбутнього і сучасні мистці не повинні дозволити собі відерти цього принципу зі своїх рук.

Час — півсторіччя тому — дає добру можливість в кожному з анумівців побачити з перспективи найхарактеристичніші риси того, що він дав українському мистецтву. Ковжун, блискучий майстер графіки, приніс з собою до Львова подих столичного Києва, його першої Академії і відблиск творчості геніального Нарбута, хоч прямим його учнем він не був. Ковжун цінив у Нарбутові вміння досконало поєднувати старі й нові формальні елементи, Нарбут був для нього зразком-символом будівника держави, який з різних станів одного народу творить синтезу — державу. Все в Нарбутовій творчості спокійне, продумане, завершене, владне, його селянка і робітник на стогривневій банкноті клясичні й одночасно сучасні своїми конструктивістичними елементами і водночас сповнені музичного ритму. Радянське мистецтво, казав Ковжун, навіть приблизно не створило нічого подібного. Але Ковжун, що ще на початку 1920-их рр. був під впливом деяких технічних метод Нарбута, незабаром у своїх знаменитих графічних ілюстраціях до творів І. Франка знаходить свій власний сучасний стиль масивних багатобарвних площ, як і в Нарбута об'єднаних "державним" ритмом. Чуйний на всі подиви експериментального західного мистецтва, Ковжун вільно переходив від одного стилю до другого,

завжди залишаючися собою. І це були не примхи настрою, а свідоме прагнення випробувати стильові й формальні мистецькі можливості — футуризму, експресіонізму, кубізму, конструктивізму і надреалізму, не забуваючи традиції народного й іконного мистецтва. Така суверенність Ковжунового мистецтва подиву гідна, його не сплутаеш з жадним іншим мистцем.

Не диво, що Ковжун мав ясний погляд на всі проблеми українського мистецтва і хоч в асоціації він передусім секретарював — писав листи до мистців і статті до преси, його впевнені та зрівноважені погляди на все, разом із високою особистою та мистецькою культурою, робили з нього природного провідника по часто заплутаних стежках мистецької творчості.

Другою видатною постаттю АНУМ був Осінчук, добрий знавець старої іконографії, до якої він підходив не як музейний маляр, а як сучасний мистець, який у старих формах знаходив незмінні закони образотворчості. Дивлячися на найпоширеніше в нас релігійне мистецтво, на реалістичні чи академічно сухі та безбарвні образи на стінах наших церков, він поставив проблему: чому б не оформлювати церкву так, як народний мистець оформлює писанку — вибором ритмічно згармонізованих форм і гамою насичених, теж згармонізованих кольорів? Тут Осінчук зійшовся з Бойчуком, з яким був у постійному (в міру можливостей) контакті. В другій половині 1920-их років Бойчук, повертаючися з поїздки до Берліну й Праги, заїхав по дорозі до Осінчука і тут вони, — як розповідав мені Осінчуків брат Роман, — кілька днів підряд обговорювали всі актуальні проблеми українського мистецтва — традиції, модернізму, потреб і можливостей нового українського мистецтва, збереження його в умовах чужих займанщин тощо. Бойчук тоді ще вірив, що в радянських умовах вдасться творити бодай формально українське монументальне (настінне) малярство, і за ним ішла ціла когорта учнів, але вже за кілька років почалося партійне цькування, що під кінець 1930-их рр. завершилося його загибеллю.

Осінчук підходив до монументального малярства від ґрунту, від пізнання старої й забутої малярської техніки. Тому що фреска творила великі практичні труднощі, він розробив методу тривалого темперевого малярства, що добре трималося стінної заправи і давалося змивати. Він свідомо обмежив гаму кольорів кількома сильними контрастними барвами і покривав ними свої композиції плоскою, без штучної перспективної глибини, яка нищила відчуття архітектурної гармонії інтер'єру церкви. У своїх численних поліхроміях в Європі й Америці я переконався, наскільки правильна ця метода двовимірності, нею пішли й інші мистці — П. Холодний, Мірон Білінський, Мірон Левицький і чимало наших молодших

послідовників. Осінчук також вважав за потрібне дотримуватися усвячених церковною традицією тем і композиційних схем, одночасно творчо перетворюючи їх в дусі нового мистецтва.

Осінчук був нашим фінансовим референтом, фактичним і незмінним головою АНУМ була Ярослава Музика. Невеликого росту, метка й підприємлива, після початкового навчання в одній із польських приватних шкіл у Львові від 1922 р. почала працювати в Національному музеї. Директор музею Свенціцький, який мав ще передвоєнні зв'язки з науковцями Москви, 1928 р. послав її туди, де вона пройшла курс реставрації ікон у державних майстернях під наглядом Ігоря Грабаря. Побіч реставрації ікон у музеї, вона сама малювала цікаві картини, захоплювалася й вивчала іншу мистецьку техніку — мозаїку, малювання на склі, на емалі, всю можливу графічну техніку тощо. Одночасно вона захоплювалася новітнім мистецтвом, що було природне для знавця ікони, і 1935 р. я намовив її поїхати до Парижу і попрацювати кілька місяців у Леже. Вона й справді вибралася на півроку до Франції й Італії, але в Парижі студіювала не в Леже, який їй здався надто інтелектуальним і радше "механіком", ніж малярем, а в Академії Андре Лота. Це також був прекрасний маляр-кубіст і вчитель, але з теплим ліричним підходом, у нього раніше працював Перфецький. Нам було варто мати в асоціації двох таких спеціалістів іконографії, одночасно добре зорієнтованих у сучасному мистецтві. Це давало нам змогу не тільки плавати на поверхні, а й поринати вглиб, не тільки творити практично, а й теоретично закладати підвалини нового мистецтва на тривкому ґрунті, не на піску. До речі, ювілейна виставка Ярослави Музики у Львові з нагоди її 70-річчя (1968) була справжньою мистецькою сенсацією Львова, її оглянуло понад 8 тисяч глядачів.

Зі Львовом були також пов'язані ще два стовпи асоціації — Січинський і Драган. Січинський почав часто заглядати з Праги до Львова, видавав там різні праці про стару архітектуру, робив розшуки по бібліотеках за стародруками й описував їх у монографічних статтях. За фахом архітект, він також сам виконував різні графічні роботи. Як історик мистецтва з великим знанням і досвідом, він був нашим постійним мистецьким дорадником, чудовим співробітником *Мистецтва*, який завжди вмів подати авторитетний, базований на історичному досвіді погляд на всі прояви мистецької творчості, старої чи нової. Він не терпів дилетанства, несерйозного підходу до мистецьких справ, недовершеності мистецького задуму і серійного копіювання мистцем власних творів, без постійного внесення нового до кожного з них. Нове для нього завжди повинно було бути ланкою, що єднала й поширювала те, що створено раніше. Це він притягнув до АНУМ Галину

Мазепу, в перших творах якої були вже проблиски майбутнього майстра.

Драган, доктор мистецтвознавства Львівського університету, був деякий час учнем школи Новаківського, потім працював у Національному музеї, а згодом став директором музею Богословської Академії під проводом тодішнього ректора Йосифа Сліпого. Він був нашим найкращим знавцем народної архітектури, об'їхавши возом, а то й пройшовши пішки, всі найважливіші церкви Галичини, обміряв їх, зрисував їхні пляни, поробив фото та описав у своїй капітальній праці *Українські дерев'яні церкви* (Львів, 1937, два томи). Одночасно він познаходив і привіз до музею Богословської Академії безцінні твори раннього галицького малярства; між ними *Св. Юрій* зі Станіли з 14 ст., цілу серію ікон з Милика 15 ст., візантійсько-готичну ікону *Св. Юрія і Параскеви* з Корчина, теж з 15 ст. Він їх також фахово розчистив і утривалив та поробив з них та інших ікон добрі фото. Але він був теж добрим знавцем нового мистецтва, яке знав з закордонних поїздок. Після виставки картин Грищенка у Львові він признавався мені, що динаміка Грищенкових кольорів "напала на нього як хвороба". Коли в травні 1944 р. я, виїжджаючи зі Львова, пішов попрощатися з Драганом, він всунув мені в руку невеличкий пакетик, сказавши: "Візьміть, не знати, що буде!" Це була півсотка мініатюрних фото найстаріших галицьких ікон, які, чверть століття пізніше, стали базою моєї книги про ікону, що в свою чергу спонукала радянський уряд дати дозвіл на подібне видання в Україні.

Бутович перед війною був весь у мандрах, без одного місця осідку. В першій половині 1920-их рр. він студював спочатку в Празькій Академії, а потім у Ляйпцігу в знаменитій Вищій школі графічного мистецтва, де на графічних конкурсах здобув три чверті перших нагород. Під кінець 1920-их рр. він переїхав до Парижу, де життя було дуже тяжке, бо чужинцям важко було отримати дозвіл на працю. Після цього він перебував у Празі, Львові, Закарпатській Україні та по війні в Америці. Нащадок старшинського роду Бутовичів з 17 ст., мистець органічно був пов'язаний з барокко, що проявлялося в нього в фантазійному розмаху форм і кольорів, але в сучасному вислові, через експресіонізм і надреалізм. З України він вивіз багатий фантастичний світ народної мітології, забарвленої близьким йому гоголівським гумором, який він висловлював своїми нереальними, часом карикатурними, але переконливими з мистецького погляду постатями чортів, відьом, мавок і українізованих античних богів і богинь. В конструктивістичнішому стилі він створив серію козацьких образів — осавулів, гармашів, полковників і гетьманів. Знаменитий дереворитник, він у пізніші роки створив і чимало олійних картин, де

Василь Масютин, *Гетьман Іван Мазепа* (бронза, промір 10 см;
Лицева і оборотна сторони того самого медальйону)

виявив свій хист блискучого кольориста. До анімівців пристав він відразу, від першої виставки. Січинський кількакратно писав про Бутовича, що він найліпший як дереворитник, але я думаю, що він був добрий у всьому, до чого торкався.

Перед тим як перейти до анімівців-парижан, мушу згадати про Масютина з Берліну. Універсаліст, він був першорядним гравером, малярем, скульптором, мистецтвознавцем, письменником. Коли його запитали, що він вважає своїм головним фахом, він сказав:

Пригадайте собі старих майстрів, що були водночас золотарями, письменниками, вченими, малярами, музикантами й скульпторами. Вони доходили до великого майстерства зв'язуючи всі ці різноманітні галузі мистецького дерева в одній парі своїх рук. Знову ж, завдяки великому кругові зацікавлення бодай один або два роди їх творчості збагачувалися коштом інших, і в них вони творили архитвори. (З інтерв'ю Ласовського з Масютином у журналі *Назустрич* 1935, 8)

Так і Масютин найблискучішим був у гравюрі — ілюстраціях до творів Бальзака, Достоевського, в портретах гетьманів (особливо Мазепи і Хмельницького), в портретній і мініатюрній різьбі — історичних медальйонах ("Роблю тепер низку медальйонів, на яких, розчитуючися в нашому минулому, хочу відтворити обличчя тих, що зробили це минуле історією великої нації" (там таки). Більшості творів Масютина прикметна динаміка експресії, що часом переходить у демонічність. 1935 р. в *Мистецтві* він помістив статтю про "Расу і мистецьку творчість", тема якої не мала нічого спіль-

ного з нацистським расизмом, а розглядала проблему того, як природа й переживання витворювали характер різних народів: найкраще висловленою в мистецтві прикметою української раси автор вважає мелодійність і подає на це приклади й порівняння з прикметами інших народів.

Перед війною і під час війни Масютин часто навідувався до Львова, називаючи його "малим Парижем". По смерті Ковжуна в червні 1939 р., він помістив у берлінському журналі *Gebrauchsgraphik* у його вересневому числі велику статтю з багатьма репродукціями про нього. Той журнал незабаром з вибухом війни припинив свою появу. Масютин помер 1955 р., кілька місяців перед тим він написав мені листа, що хотів би, щоб його мистецьке майно по його смерті опинилося в українських руках. Там було чимало скульптури й картин. Гроші на перевезення того майна я ще міг би роздобути, але в справі приміщення тих речей даремно бігав по наших установах. Тепер його рисунки і гравюри на аукціонах варті тисяч. Я встиг ще завчасно замовити собі відливи всіх 64 медальйонів у бронзі і сподіваюся незабаром видати з них окрему монографію.

У період мого перебування в Парижі в 1929-1931-их рр. там знаходилося понад 30 українських мистців, з яких тільки частина зрозуміла ідею АНУМ і почала активно співпрацювати. Але серед них були найважливіші для нас мистці — Глущенко, Андрієнко і Грищенко. До найактивніших між них належав Глущенко, що після закінчення берлінської Академії Мистецтва від 1925 р. жив у Парижі. Тут він швидко змінив свій реалістичний стиль готизованої "нової речевості" на імпресіонізм "Паризької школи", і його граційні краєвиди і акти звертали на нього увагу критиків і добре продавалися. Ще в Берліні він прийняв радянське громадянство і в 1930 рр. дістав урядові замовлення намалювати портрети "лівих" і комуністичних письменників Франції — Віктора Маргеріта, Романа Ролляна та Анрі Барбюса. Елегантний, з культурними манерами, він мав широкі зв'язки у французьких мистецьких колах і познайомив мене з численними мистцями, а також пов'язав мене з харківськими мистецькими колами. Ще під кінець 1920-их рр. він виставлявся в Парижі в групі російських мистців, і репродукції його творів є у виданій Андре Сальмоном монографії російських мистців у Парижі. Коли 1931 р. він розпочав співпрацю в АНУМ, він знав про мої погляди в цьому питанні; тобто, що він мусить здекларуватися, ким він себе вважає. Коли влітку наступного року одна складена французами "слов'янська" виставка перетворилася в "російську", Глущенко забрав з неї свої твори і прислав мені до *Мистецтва* свою заяву-листа про те, що він завжди на всіх своїх і збірних виставках виступатиме як українець.

1936 р. Глущенко, як пишуть радянські енциклопедії, "повернувся на Батьківщину", але фактично до Москви. Чому до Москви — того досі не знаю, на Україну його або не пустили, або він сам побоявся туди їхати. У повоєнні роки, вже в Києві, він дав багато картин у стилі, який можна б назвати "банальним" — стилі примусового соцреалізму. Але в шістдесяті роки він, уже достойник Товариства зв'язків з закордонними країнами, ухитрився дістати дозвіл на змалювання "ленінських місць" у Франції і Швейцарії, і свіжа зустріч з європейським мистецтвом корисно відбилася на його малярстві. Його нові краєвиди, які в іншого мистця були б заплямовані як "куркульський імпресіонізм", в його випадку стали високошанованими творами з назвами *Леманське озеро, над яким жив Ленін, Бульонський ліс, у якому відпочивав Ленін* і т. д. Після "відлиги" наприкінці 1960-их рр. Глущенко зовсім перейшов на позиції дозрілого постімпресіонізму, і його картини цього періоду належать до найкращого з того, що він створив. Я не мав нагоди зустріти його в післявоєнний період, коли він часто заглядав до Парижу, нав'язуючи давні контакти з Грищенком, Андрієнком і нашими молодшими парижанами. Ласовський, який його знав з Парижу і після 1939 р. у Львові, уважав його справжнім українським патріотом, який у різних умовах пристосовувався до них з тим, щоб, маючи найменшу нагоду, нести прапор вільного мистецтва.

Одесит Андрієнко-Нечитайло шокував мене спочатку тим, що його розмовною мовою була російська. Щойно пізніше, коли я почав також від Архипенка з Лос-Анджелесу отримувати листи російською мовою, я зрозумів і погодився з тим, що існують свідомі свого походження українці з доби перед Першою світовою війною, які не мали нагоди засвоїти українську мову, як численні ірландці, які говорять по-англійськи. Учасник ще передвоєнних виставок у Петербурзі, Андрієнко 1923 р. осів у Парижі, працюючи спочатку з театрами, а згодом як маляр. У театральних проєктах, сценічних і костюмових, він конструктивіст, конструктивізм став основним стилем також і його малярства, в деякі періоди поєднаного з надреалізмом. Але він умів також творити майже реалістичні портрети і дав цілий цикл картин на тему "старий Париж". На першій виставці АНУМ виставлено п'ять його творів, у тому числі дві великоформатні *Конструкції*, — важко сказати, як вони сподобалися нашому громадянству, але ті речі придбав Національний музей з прибутків виставки і вони були окрасою його новоствореного відділу нового мистецтва. Я стрічав у музеї поляків, які спеціально приїжджали з Варшави побачити твори Архипенка і згадані дві конструкції Андрієнка. Вони щиро признавалися, що у варшавській збірці сучасного мистецтва (в т. зв.

кам'яниці Баричків) вони не мають творів такого калібру. Андрієнко був учасником майже всіх наших виставок і співробітником *Мистецтва*. АНУМ опублікувала 1934 р. його монографію з текстом Січинського, 1969 р. вийшла друга українська монографія про нього В. Поповича, а 1978 р. Валентина і Ж.-К. Маркаде видали французьку монографію про нього з кольоровими репродукціями (Льозанна: В-во "L'Age d'Homme"). Буваючи часто в Парижі, я завжди старався його відвідати і, якщо він потребував грошей, купити в нього якусь картину чи літографію (маю чотири його олії і три літографії). Востаннє коли я був у нього, він був уже сліпий, підозріваю, що від чорної кави, яка була основним напоєм у його житті. Він підійшов до газової плитки наосліп зварити каву, густу й чорну як смола, і я з жалем на нього дивився.

Майже анекдота: 1976 р. після успішної індивідуальної виставки в галерії Еєндт в Амстердамі, де виставлено з чотири десятки творів Андрієнка, я, відвідуючи його, спитав мимоходом, чи він не має чогось на продаж. Він заламав руки: — Сталося страшне нещастя, в Амстердамі розкуплено всі твори! Я почувуюся як обікрадений...

З малярством Гриценка я познайомився незабаром після приїзду до Парижу ранньою весною 1929 р. Оглядаючи музей новітнього мистецтва, що тоді містився в будинку Люксембурзького саду, серед картин різних шкіл — французької, англійської, німецької, еспанської й інших, — я потрапив на морський краєвид Гриценка з написом "Українська школа". Потім я зустрів різні його картини в галеріях і хотів пізнати його особисто, але він жив на півдні Франції в Каннах. Щойно наступного року я зустрів Гриценка на виставці його константинопільських акварель з приводу видання його книги *Deux ans a Constantinople* (Два роки в Константинополі) з 40 знаменитими репродукціями акварель, виконаних відомим літографом Жакоме. Ми відразу подружили, і коли пізніше я запросив його на нашу виставку в Львові, він спеціально приїхав зі своєю дружиною до Парижу, щоб самому передати мені свій *Корсіканський пейзаж*. Його акварелі з константинопільської доби позначені кубізмом, але в половині 1920-их рр. він перейшов на позиції експресіонізму, що краще відповідав його вдачі. Знаю, що Архипенко дуже цинив Гриценкові акварелі і вболівав, що він далі не працював у тому стилі, і, коли мав нагоду, я сказав про це Гриценкові. Він відповів мені, що любить кубізм, але як стиль він для нього надто інтелектуальний, скерований більш на оптичне діяння. Я, казав Гриценко, студіював в університеті біологію, бо мене цікавила проблема існування, життя: коли малюю безпосередньо з натури, я її переживаю, вона заражає

мене своєю стихією вічного перетворювання, і це спонукає мене творити інстинктивно, динамічно, емоційно... Це Грищенкове самовизначення дуже характеристичне для нього, пояснюючи, чому Грищенко відразу здобув прихильність львівського глядача: його, мистця, переживання передається й глядачеві.

З усіх наших паризьких мистців Грищенко мав найбільший респект у французькому мистецькому світі, його твори виставляли поруч Мане, Ренуара, Ван Гога, Матісса, і нам імпонувало мати його картини на наших виставках. Зі свого боку, Грищенко вповні доцінював потребу такої організації, як АНУМ, і відчував себе щасливим, що міг нав'язати контакт з українським культурним світом та, як казав мені, "віднайти себе", бо, живучи далеко від Парижу, він не знав навіть, що існують такі установи, як Український національний музей у Львові. Я тут не згадую про те, що він став згодом видатним письменником-мемуаристом і залишив українському народові цінну збірку своїх малярських творів, — це вже належить до іншої історії.

Таким був Львів, "малий Париж", такими були його мистці, місцеві й закордонні, які в одну щасливу годину зійшлися поглядами і зформували гурт однодумців, який прийняв назву АНУМ. Головною ідеєю було включити потік українського мистецтва в широке річище світового мистецтва, одночасно зберігаючи й розвиваючи своє рідне мистецтво. Тут Львів, західній форпост української культури, не зважаючи на винятково невідрадні умови, виконав свою історичну роль, згуртувавши для своєї ідеї найвидатніші мистецькі імена своєї доби. Пригадати про це й було завданням цих спогадів.

«ПОПІЛ» — ПАРАФРАЗА «ПОПЕЛЮШКИ»

Богдан Бойчук

Нью-йоркський шекспірівський фестиваль (відомий більше як Публічний театр) під керівництвом Джозефа Паппа має цікаву історію. Крім постановок Шекспірових п'єс у театрі, а також у Центральному парку в літньому сезоні (*Два веронці*, *Багато галасу даремно*, *Приборкання непокірної* та ін.), цей театр має на своєму рахунку також контроверсійно-крикливі вистави *Волосся* і *For Colored Girls Who Have Considered Suicide When the Rainbow is Inuf* (Лише для чорних дівчат), престижеві постановки *Тригрошева опера* Бертольда Брехта і *Щасливі дні* Семюела Беккета; і, врешті, популярні бродвейські спектаклі *Chorusline* (Водевільний ряд), *Пірати з Пензансу*, які приносили і приносять мільйонні прибутки. Папп використовує їх, щоб ставити десятки (сьогодні вже, мабуть, сотні) дефіцитних п'єс молодих драматургів і щоб давати можливість молодим акторам виявити себе на сцені. Публіка цього театру теж на 90 відсотків молода. В минулому Публічний театр мав наскрізь ліберальну настанову та часто давав місце дисидентським драматургам країн так званого Третього світу. Недавно цей театр почав надавати трибуну російським радянським авторам (Віктор Розов) і драматургам-дисидентам країн радянського бльоку (Вацлав Гавел, Януш Гловацький).

Мені пощастило бачити постановку п'єси *Попіл* польського автора Гловацького. Гловацький має вже значний дорібок: десять книжок прози, чотири п'єси та кілька десятків радіоп'єс. А Анджей Вайда поставив фільм за його сценарієм *Полювання на мух*. Під час робітничого страйку 1980 р. Гловацький був на корабельні імені Леніна в Гданську і згодом написав про цю подію повість *Дай нам цей день*. Ця повість була офіційно заборонена в Польщі й з'явилася тільки самвидавним порядком. Пізніше її переклали та опублікували в усіх країнах Західньої Європи.

Попіл — остання п'єса Гловацького, яку ставили в Польщі (в п'ятьох театрах) за часів "Солідарности". Ставили її також у двох югославських театрах, а також у Лондоні 1981 р., де вона дістала високу оцінку критики. Гловацький прибув тоді до Лондону на прем'єру п'єси з наміром повернутися до Польщі. Але десять днів пізніше Ярузельський проголосив воєнний стан, і Гловацький ще досі чекає на можливість повернутися додому.

Назва п'єси *Попіл* підібрана так, щоб її звуково асоціювати з казкою *Попелюшка*, яка досі має понад три сотні версій у світовій

літературі. Версія *Попелюшки* Гловацького не лише радикально відмінна, але й найтрагічніша. Царевич у ній не визволяє Попелюшку, а прирікає її на загибель.

Дія відбувається в виправній школі для дівчат; у цій постановці — по середині порожньої сцени. Збоку стоїть лише піаніно для лекцій з музики, крісло для вчителя і ослінець. Раз тільки дівчата вносять ліжка для нічної мізансцени і час до часу мужчини приносять апаратуру для фільмування.

Перша дія починається з того, що акуратно вдягнений і певний в собі Інспектор шкіл інформує Директора школи, що знаменитий режисер хоче фільмувати їхню шкільну виставу *Попелюшки*. Директор школи, явно нервується, непевний в собі, боїться погоджуватися чи не погоджуватися на фільмування. Коли ж вони переходять на "приватну" розмову, виявляється, що Директор виправної школи був колись добрим і відомим педагогом. Але якось на зборах, коли голова спитав, чи хтось має якісь поради, Директор, маючи багато добрих порад, зробив тактичну помилку, попросив слова і прилюдно висловив свою опінію. Його негайно перевели до ізольованої виправної школи.

Незабаром приїжджає кінорежисер з помічниками і починає фільмування. Директор школи заклопотаний родинними проблемами (його жінка невдоволена тим, що його не підвищують на посаді, і через те вона може дозволити собі тільки на чорно-білий телевізор; вона зраджує чоловіка з його найближчим приятелем); тому то він не втручається в роботу Режисера. Але радо співпрацює з Режисером Заступник Директора, підтоптаний, забудькуватий, ніби на вигляд м'який чоловік. Але глядачеві відразу впадає в очі, що дівчата його бояться.

На наказ Заступника Директора дівчата починають грати *Попелюшку*. Але Режисер незацікавлений їхньою гротесково-аматорською виставою, — він вживає цю ситуацію тільки для того, щоб виловлювати окремих дівчат і фільмувати їхнє зізнання про злочинне минуле. Всі дівчата дають Режисерові справжні або видумані свідчення — єдина Попелюшка не співпрацює. Виявляється, що вона наймудріша дівчина в закладі, тому Режисер вживає всіх засобів, щоб її зломити, але — безуспішно.

Друга дія, як і перша, починається порожньою сценою з двома персонажами: Директором школи і Попелюшкою. Дівчина ставить Директорові школи кілька вникливих питань, і нещасливий Директор признається їй, що дружина викинула його з хати й живе з його шкільним товаришем. Дівчина переконує Директора, що дружина справді його любить, і він повинен повернутися до неї; але водночас він повинен бути твердим, не плакати перед нею — жінка повинна просити в нього пробачення, а не він у неї.

Надхненний порадами дівчини, Директор записує їх у нотатник і біжить до жінки.

Після того починається лекція музики. Входять дівчата і сідають на підлогу. Заступник Директора сідає в крісло. Дівчата співають дуже тужливу тюремну пісню. Заступник Директора зворушено слухає, йде до фортепіяна й пробує відтворити пісню. Спершу йому тяжко говорити від зворушення, пісня прямо чужа... йому не подобається тільки одний значний деталь: чому камера мусить бути обов'язково темна? Це буржуазний пережиток. Камери тепер світлі. І чому ця безвихідність? Чому не швидший і веселіший темп? І так, вводячи "незначні" поправки, він міняє тюремну пісню на радісний, соняшний гімн щасливому майбутньому.

Знову галасливо входить Режисер з помічниками і накручує сцену балю з *Попелюшки*. Кілька разів він пришпилює кінокамерою Попелюшку до кута, але вона далі опирається, не співпрацює з ним, не зізнається. Режисер лютий, кричить — через впертість Попелюшки він не може закінчити фільма. Заступник Директора вдається тоді до "педагогічних" засобів: він позичає в Режисера годинник і підкидає його Попелюшці під подушку з наміром закинути їй злодійство і, таким чином, зломити її. Але дівчата вчасно викривають змову, знаходять годинник і повертають Режисерові. Заступник Директора пропонує тоді кинути на Попелюшку тинь донощицтва, цей засіб — випробуваний і завжди успішний. Заступникові Директора, який мав донощицю між дівчатами і знав їхні тайни, легко було кинути тинь на Попелюшку.

Люті дівчата накидуються на "зрадницю" Попелюшку під час вистави, б'ють її кулаками, копають, здирають з неї одяг, а Режисер захоплено фільмує. Коли побита Попелюшка падає на землю, до неї підходить дівчина, яка грає Царевича. "Чому ви знущаетесь наді мною, чому ти звинувачуєш мене, коли ти знаєш, що я не доносила на вас?" — питає Царевича Попелюшка. "Бо я хочу вийти звідси, — відповідає їй дівчина-Царевич, — бо тут так чи інакше кінець. Ти звідси не вийдеш!"

Дівчата знову накидуються на Попелюшку, починають знущатися, насміхатися над нею. Саме тоді вбігає щасливий Директор школи і дякує Попелюшці за її поради — його жінка розплакалася та прийняла його назад до хати. Попелюшка не хоче з ним говорити. Розгублений Директор не знає, в чому справа, а Попелюшка кидає йому: "Ви хіба не знаєте, що тут діється!" Режисер знову накидається на неї та вимагає зізнання. Попелюшка падає перед кінокамерою, виймає лезо бритви і перерізує собі жили на руках. Приголомшений Директор школи кидається, щоб її рятувати, але помічники Режисера приборкують

Попіл Януша Гловацького; Робін Гаммел у ролі Заступника Директора з дівчатами виправної школи (© 1984 Martha Swore)

його і тримають притиснутим до землі; тим часом Режисер фільмує Попелюшку, що спливає кров'ю.

Мораль п'єси потрясає своїм трагізмом, але водночас вона проста: людина в комуністичному суспільстві або мусить грати ролю, яку від неї вимагають, або гинути.

Від вистави *Марат де Сад*, яку понад двадцять років тому ставив тут Пітер Брук, ніяка політична п'єса не зробила на автора цієї рецензії такого сильного враження, як *Попіл*. Це впливає з того, що ця п'єса в першу чергу наскрізь театральна. Постановка трималася в основному на добрій грі всього акторського ансамблю та на динамічній, з різкими позначками гротесковості режисурі Джона Маддена.

ВОРОГ ПОРЯДКУ — ЛЮДИНА

Чеслав Мілош

Кожний, хто читає публічні вислови Альфи, Бети, Гамми чи Дельти, скаже: оце вірні. Проте правда більш складна. Це жертви історичної ситуації, менш або більш свідомі цього. Свідомість не помагає їм звільнитися від пут. Навпаки, саме вона створює пута. Щонайбільше вона може їм заповнити насолоди Кетману. Ніколи досі не трапилася така неволя через свідомість, як у двадцятому сторіччі. Ще моє покоління вчилось у школі, що розум служить до здобування свободи.

В народних демократіях боротьба йде за духовну владу. Треба довести людину до того, щоб вона зрозуміла. Коли зрозуміє, то схвалить. Ким є вороги нового ладу? Це ті, хто не розуміє. Не розуміють або тому, що їхній розум працює заслабо, або тому, що він працює погано.

У кожній зі столиць Середньої і Східньої Європи довго вночі ясно освітлені вікна в будинку Центрального Комітету. Сидять там за бюрками люди, биті в писаннях Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна. Не останню частину їхньої праці становить визначування позиції противника. Мірою того, як становище міняється, штаб армії втикає нові прапорці в мапу терену баталії. Вісті з різних країн служать своєю чергою головному командуванню в Москві до устійнення загальної стратегії.

Предметом досліджень є різні групи населення. Найменш важлива кляса власників, яких позбавила майна націоналізація фабрик, копалень і земельна реформа. Їхне число незначне, їхній спосіб мислення гумористично старосвітський. Вони не становлять проблеми. Вони засуджені на вимертя. При потребі можна цьому вимиранню допомогти.

Дрібне міщанство — дрібні купці й ремісники — не заслуговують легковаження. Це могутня сила, глибоко вщеплена в маси. Заледве ліквідуєте в якомусь місті чи в якійсь дільниці приватні крамниці і приватні ремісничі заклади, як негайно появляється торгівля з-під поли, потайні ресторани, заховані за рухомою стіною приватного помешкання, шевці і кравці, які в страху перед репресіями працюють тільки для знайомих, одним словом, усе те, що називається злочином спекуляції. Що так діється, трудно

Розділ з книжки *Поневолений розум*, яка побачить світ невдовзі в в-ві "Сучасність". Переклав з польської Богдан Струмінський.

дивуватися. У державних і муніципальних крамницях нема найконечніших товарів. Улітку можна там купити зимове вбрання, зимою літнє, але найчастіше не того, що треба, розміру і поганої якості. Купівля клубка ниток чи голки є складним питанням, бо єдина державна крамниця в містечку вже рік не має їх на складі. Коли хочеш дати одяг на зацерування, треба помиритися з думкою, що реміснича кооператива буде його тримати півроку. Охота випити з друзями минає, коли знаєш, що в набитій харчівні ("установі громадського харчування") треба буде присісти до столика, за яким сидять незнайомі, і довго чекати, іноді годину, поки з'явиться кельнер.

Пропонуються приватні послуги. Жінка робітника їде до сусіднього містечка, здобуває там нитки і голки, привозить, продає: зародок капіталізму. Сам робітник у вільні пополудні йде до знайомих, які вже півроку даремне чекають, поки державне підприємство пришле когось, щоб полагодив тріснуту руру в лазничці. Він дістає за це трохи грошей, зможе собі купити сорочку: відродження капіталізму. Робітник працює весь день і не має часу стояти в черзі в державній крамниці, коли до неї приходять новий транспорт товарів. Сорочку він купує від своєї знайомої, яка, вживаючи великої зручності і своєї дружби з продавщицею, купила їх три. Тепер вона продає їх з невеликим заробітком. Вона — спекулянтка. Вона працює прибиральницею в місцевій конторі. Однак того, що вона там заробляє, не вистачає на утримання трійки малих дітей, а її чоловік зник рік тому, забраний політичною поліцією з невідомої причини. Якби не викорінювати цих виявів людської ініціативи, легко відгадати, до чого воно довело б. Робітник заснував би майстерню ремонту водопровідного устаткування. Його сусіда, який продає з-під поли алькоголь людям, спраглим інтимності, почепив би вивіску ресторану. Прибиральниця займалася б торгівлею на розніс. Вони поширювали б поволі свої підприємства, і от знов дрібне міщанство як кляса. Може, ще ввести свободу преси і зборів? Як гриби по дощі вирости б часописи, що спиралися б на цих клієнтів. І ось дрібне міщанство як політична сила.

Гірше, що ця справа поєднується з селянським питанням. Селяни становлять більшість населення в країні. Це також дрібні міщани, присані до своїх кількагектарових нивок міцніше, ніж крамарі до своїх крамниць. Ще в середині дев'ятнадцятого сторіччя вони жили в кріпацтві. Вони не хочуть колективізації, вважаючи її поверненням до стану нестерпного для їхніх предків; зриваються уранці на голос гонгу двірського економа чи на сигнал службовця колгоспу або радгоспу — однаково обтяжливо. Глуха ненависть селян доводить партійний апарат до роздратування. Нервовіші активісти схиляються тихцем до поступок: вони вважають, що

колективізації повинне передувати спільне вживання машин на приватних нивках, і що вона може прийти тільки після довгого вступного виховного періоду, розкладеного, можливо, на десятки років. Звідси клопоти: тому все так популярні шептани гасла "національних комуністів". Але Центр вимагає темпу. Процес уподібнювання структури залежних країн до структури Росії повинен відбуватися по змозі якнайшвидше. Труднощі виникають також для міст. Селяни ділять на "незаможників", "середняків" і "куркулів", бо тільки використовуючи взаємні антагонізми і ламаючи солідарність села, можна досягти мети. Критерієм зарахування до категорії сільських багатіїв є не тільки кількість землі у володінні: оцінюють "на око" відповідно до того, скільки в кого коней, корів і свиней, як хто мешкає, як їсть, як одягається. Загрожений зарахуванням до невивідної категорії покидає господарство і втікає до міста або старається виводити якнайменше коней, корів і свиней і ходити в нуждарях; наслідком цього страждає постачання харчів до міст.

Проте селяни не є небезпечні. Вони можуть набити якогось службовця партії чи вбити його в нападі розпуки, нічого більше. Коли держава є єдиним покупцем їхньої продукції, а на висоту вимірюваних даних вони не можуть мати впливу, вони безсилі. З непокірними впорається поліція безпеки, яка не може скаржитися на нестачу доносів, відколи донос на сусіда є єдиним способом забезпечити себе. Селяни — інертна маса. Історія знає мало прикладів поважної загрози правителям з їхнього боку. Селянські бунти майже завжди правили за знаряддя. Проводирі, найчастіше неселянського походження, використовували їх для своїх цілей. Сила селян тільки в їхньому числі: це сила лише тоді, коли приходить така людина, як Ленін, яка цю силу кидає на терези подій. Певна річ, селяни здібні завдати мороки у моменти струсів, наприклад, війни. Поки існує приватне селянське господарство, воно становить природну базу партизанів. У селянській хаті вони забезпечуються харчами, сплять, виробляють плани дії. Контроль, який гарантує колгосп, де за кожним кроком його членів легко слідкувати, конечний, якщо хочеш випередити підпільну діяльність противника.

Значно важливіші від селян робітники. Більшість з них настроєна неприязно. Це зрозуміле: їм не подобаються норми, які вони мусять виконувати; ці норми постійно підвищуються. Клич "робітничої солідарності" не означає, що можна толерувати солідарність фабричного колективу: солідарність ламають завдяки інститутіві "передовиків праці": вони зобов'язуються виробляти норми, з якими не можуть упоратися їхні товариші. Це діється під впливом двох засобів: апеляцій до амбіції і тиску апарату. В умах робітників можна спостерегти роздвоєння, амбівалентцію. З одного

боку, вони цінують користі, які їм гарантує система. Безробіття належить до минулого. Навпаки, постійно не вистачає робочих рук. Не тільки голова сім'ї влаштований на роботу; працевлаштовані також інші члени родини, завдяки нагромадженню заробітків родина може харчуватися (коли крамниці забезпечені товаром) ліпше, ніж давніше. Діти робітника мають легку можливість просуватися вгору по суспільній драбині, саме з них рекрутуються кадри нової інтелігенції, ними заповнюється "апарат". Робітник (у деяких галузях) промисловости відчуває професійну гордість, почуває себе співгосподарем фабрики. Він має змогу здобувати освіту на численних вечірніх курсах. Влітку він може дістати, якщо добре бачений партією, виїзд на безплатне дозвілля до відпочинкового дому. Проте, з другого боку, він не може боронитися перед визиском працедавця, яким є держава. Представники професійної спілки (себто, як усе в державі, зняряддя партії) і адміністрація фабрики становлять один гурт, який має на оці передусім підвищувати продукцію. Робітникам пояснюють, що страйк є злочином: проти кого їм страйкувати? Проти себе? Адже засоби виробництва належать їм, держава належить їм. Одначе таке пояснення має не надто велику переконливу силу. Цілі держави не тотожні з цілями робітників, яким не вільно сказати голосно, чого вони по суті хочуть. Держави Східної і Середньої Європи продукують, щоб піднести потенціал Імперії і надолужити промислову відсталість Росії. На пляни виробництва робітники не мають жадного впливу; вони не опрацьовуються відповідно до потреб громадян. Більшість витворених товарів відпливає на схід. Крім того, кожний витвір робітника є предметом численних бухгалтерських операцій. На фабриці сидять цілі штаби службовців, які рахують, записують, ведуть статистику; те саме відбувається на всіх щаблях державної ієрархії, також на державних гуртових складах і державних роздрібних крамницях. Якщо врешті товар доходить до споживача, він дуже дорогий: враховують у його ціну кошти платні маси службовців, через руки яких він пройшов. Машини на фабриці застарілі, бракує потрібних запасних частин, робітникам наказують, щоб ремонтували їх своїми хатніми засобами: виробництво насамперед, навіть коштом цілковитого зуживання машин. Дисципліна праці сувора. За спізнєння на кілька хвилин, за млявість у праці загрожують високі кари. Отже й не дивина, що в голові робітника погані сторони системи переважають над добрими. Проте він може говорити тільки "так". Якщо буде виявляти симптоми невдоволення, ним заопікується політична поліція, що її таємними агентами є його товариші, а інколи й приятелі.

Стихійні страйки, які вибухають час від часу, не грізні самі по собі, бо після масових арештів учасників спокій швидко приверта-

ється. Проте вони грізні як вияви, що невдоволення дійшло до напруження, яке може вилитися в актах розпачу. Страйк вимагає певного мінімуму організації: тому ніщо не викликає в партійних діялектиків рівного затривоження. Тільки робітники є класою, здібною до зорганізованої дії — цієї засади Маркса не забуто. Проте жадна дія неможлива без лідерів. Якщо лідери розумують коректно, тобто розуміють потреби історичного процесу, робітнича маса не спроможеться ні на які протести.

Отже, все зводиться до панування над умами. Нова і нечувано розросла бюрократія рекрутується з молоді робітничого походження. Слід дати всякі можливості вчитись і просуватись угору найенергійнішим і найрухливішим одиницям з робітничого середовища. Шлях перед ними відкритий. Шлях відкритий, але стережений: їхнє думання повинне спиратися на непорушні засади діалектичного матеріалізму. Служать цьому: школа, преса, література, малярство, фільм і театр. Треба також згадати про значення однієї нової установи: чим у середньовіччі була каплиця, тим тепер є клуб. Він існує на кожній фабриці, в кожній школі, в кожній установі. На стінах висять портрети вождів, прикрашені червоним. У ньому відбуваються що кілька днів збори з приписаними доповідями. Вплив цих зборів подібний до впливу церковних обрядів: мудра Католицька Церква знала, що віра — це радше справа збірної сугестії, ніж індивідуального переконавання. Збірна релігійна практика вводить у стан віри непомітно; жест рук, складених до молитви, припадення на коліна, спів пісень *передують* вірі — вона є психофізичним, а не тільки психічним явищем. Едвард Гіббон, описуючи наслідки декретів Теодосія про заборону поганських обрядів (*The Decline and Fall of the Roman Empire*, XXVIII), каже так: "Релігійні почуття поета чи філософа можуть бути втримані завдяки молитві, медитації і студіям; але відправа публічних богослужень є, як здається, єдиною тривалою основою релігійних почуттів народу, які черпають свою силу з наслідування і звички. Припинення цих публічних обрядів може спричинити протягом небагатьох років національну революцію. Пам'ять богословських поглядів не можна довго зберігати без штучної допомоги жерців, святинь і книг. Неосвічені маси, умами яких далі володіють сліпі надії і забобонні побоювання, будуть швидко переконані своїми зверхниками, що треба спрямувати свою прив'язаність до панівних божества віку; вони непомітно переймаються широю ревністю, підтримуючи і пропагуючи нову доктрину, прийняти яку примусив їх спочатку їхній духовний голод".

Ця наука з сивої давнини гідна наслідування. Люди, які заповнюють клуб, піддаються певному збірному ритмові: думати інакше, ніж думає збірнота, здається абсурдом. Збірнота складається з одиниць, що сумніваються, але висловлюють приписані

речення і співають приписані пісні. Поводячися так, вони створюють збірну атмосферу, якій самі в свою чергу піддаються. Вплив клубу належить до розряду явищ збірної магії, попри раціоналістичні видимості. Це поєднання раціоналізму доктрини з магією здійснюється через усунення вільної дискусії, яка, зрештою, втрачає сенс: якщо те, що проголошує доктрина, так само правдиве, як два рази два — чотири, толерувати погляд, що два рази два дорівнює п'ять, було б просто непристойно.

Юний громадянин від першого дня перебування в школі дістає освіту, побудовану на цій правді. Школа в народних демократіях відрізняється поважно від школи на Заході, тобто від тієї школи, до якої я ходив за передвоєнної Польщі. І я, і мої товариші були піддані подвійній системі вартостей. Лекції математики, фізики й біології вчили нас наукових законів і прищеплювали пошану до матеріялістичного світогляду, успадкованого по дев'ятнадцятому сторіччю. Не були піддані цим науковим законам історія та історія літератури, не кажучи про історію Католицької Церкви і апологетику, які піддавали, часто наївно, сумніву те, чого вчила фізика і біологія. В народних демократіях матеріялістичний світогляд дев'ятнадцятого сторіччя послідовно поширено на всі викладані предмети; історія та історія всяких ділянок людської творчості зображуються як наслідок дії неухильних і *вже відкритих* законів.

В дев'ятнадцятому сторіччі в наслідок виникнення масового читацтва появилася брошури, що популяризували наукові теорії. Незалежно від вартості цих теорій треба ствердити, що з моментом, коли вони приймали популярну форму, вони стали *чимось іншим*, ніж поки вони належали до ділянки наукових пошуків. Наприклад, спрощена і звульгаризована теорія Дарвіна про походження видів і боротьбу за існування не є тим самим, чим була для Дарвіна і вчених, що спиралися на його погляди. Вона перетворюється на важливий соціологічний елемент, приймає емоційне забарвлення. Лідери двадцятого віку, наприклад, Гітлер, черпали своє знання виключно з популярних брошурок, що пояснює наймовірне безладдя в їхніх головах: звульгаризоване знання відзначається тим, що дає почуття, ніби *всє зрозуміле* і пояснене. Воно нагадує систему мостів, збудованих над прірвами. По цих мостах можна йти сміло вперед, піддаючись ілюзії, що ніяких прірв нема. У прірви не вільно заглядати, що, на жаль, не міняє факту їхнього існування.

Діалектичний матеріялізм у російській переробці є нічим іншим, як вульгаризацією знання, піднесеною до квадрату. Колись для природознавства ліс був скупченням дерев, підданих деяким нечисленним елементарним законам. Здавалося, що, вирубуючи ліс і засіваючи на цьому місці насіння дерев, здобудеш після означеної кількості років новий ліс, подібний до давнього,

відповідно до людських намірів. Сьогодні відомо, що воно не так. Ліс є організмом, який постає в наслідок складних зв'язків взаємодії мохів, ґрунту, лишайів, дерев і трав. З моментом, коли в вирубаному лісі ці мохи і лишайи знищені, порушується засада симбіози видів, і новий ліс буде вже зовсім іншим організмом, ніж міг би хтось припускати, хто легковажить соціологією рослин. Сталінцям чужі знання про умови, яких потребує людська рослина для існування. Вони не хочуть про це чути, а, забороняючи дослідження в цьому напрямі, до яких були б здібні вчені й письменники — бо такі дослідження суперечать правдивості — вони закривають перед людством можливість здобути знання про себе самого. Емоційний і дидактичний елемент доктрини такий сильний, що він міняє всякі пропорції. Метода — в засаді наука, — застосована до гуманістичних дисциплін, полягає переважно в їхньому довільному перетворенні на повчальні розповіді, відповідно до потреб моменту. Проте нема втечі, відколи людина ступає на мости, що становлять таке знамените полегшення в пересуванні. На скромні зауваження справжніх учених, які стверджують, що наукові закони гіпотетичні, залежні від вибраної методи і вжитих символів, нема вже місця. Сторіччя людської історії, заповнені тисячами складних справ, зведено до кількох найзагальніших термінів. Безперечно, аналіза давньої і сучасної історії як виразу класової боротьби ближча до правди, ніж зображування історії як приватних авантур князів і королів. Але саме тому, що вона ближча до правди, вона більш небезпечна: вона дає ілюзію *повного* знання, дає відповіді на кожне питання, а ці відповіді є по суті повторенням раз-у-раз кількох формул і не з'ясовують нічого, даючи уявне вдоволення. До цього треба додати пов'язання природознавчих наук з гуманістичними за допомогою матеріалізму (наприклад, теорія "вічної матерії"), і помітимо, що коло знаменито і логічно замкнене аж до Сталіна як до вершинної точки історії від початку життя на нашій планеті.

Син робітника, підданий такому навчанню, не може думати інакше, ніж цього вимагає школа. Два рази два дорівнює чотирьом. Допомогу школі подає преса і література; вона є *ілюстрацією* того, чого молодь учиться в школі, як життя святих і мучеників служили за ілюстрацію теології. Також малярство, кіно і театр є ілюстрацією тез ленінізму-сталінізму. Неточне було б твердження, що далі не існує подвійності вартості: одначе опір є емоційний, він рідко може витримувати конкуренцію там, де йдеться про раціоналізацію відрухів.

Завдяки знаменитому засобові вульґаризації невідготовані уми, тобто такі, які розумують занадто слабо, вчать розумувати; так натреновані люди здобувають переконання, що те, що діється в народних демократіях, конечно, хоч тимчасово мало бути погане.

Чим більше людей "бере участь у культурі", себто переходить через школи, читає книжки й часописи, ходить до театрів і на виставки, тим більший обсяг доктрини і тим менша небезпека загрожує пануванню філософів.

Є, однак, люди, які, маючи навіть достатню освіту, розумують погано. Вони цілковито непроникливі для впливів філософії, виведеної з Гегеля. Курку годі навчити плавати, так само годі переконати людей, обтяжених приналежністю до груп, засуджених системою на загибель. Ясне усвідомлення собі ситуації відібрало б у цих людей надію; отож, очевидне, що вони шукають розумових викрутів. Ці люди є ворогами. Їх треба усунути на маргінес суспільства не за те, що вони розвивають якусь діяльність, а за те, *чим вони є*; їхня провина має *об'єктивний* характер.

Ментальність ворогів є предметом досліджень з боку діалектиків. Вони досліджують реакціонера як суспільний тип — і ось як його визначають. Розгорнім усе розумування. Існують деякі риси, з яких можна його пізнати. Реакціонер, навіть як він освічена людина, не здібний засвоїти собі співзалежність явищ, цього надбання двадцятого сторіччя. Оскільки він орудує ізольованими поняттями, його політична уява обмежена. Людина, вихована соціологічно, з кожного явища вміє негайно вивести ланцюги розумування щодо причин явища і його наслідків. Вона поводить як палеонтолог, який зі скам'янілості відгадує формацію, що її породила. Покажіть цій людині вірш поета з якоїсь країни, образ, навіть деталь одягу, і вона негайно вмістить його в історичний контекст. Її ланцюги розумування можуть бути фальшиві, та все таки вона розуміє, що в рамках певної цивілізації нема випадковости, вона розглядає все як вияви. Реакціонер нездібний до цього. Він бачить світ як низку рівнобіжних подій, не пов'язаних між собою. Наприклад, нацизм на його погляд, був тільки вислідом діяльності Гітлера і товаришів, революційні рухи постають у наслідок махінацій Москви і т. п. Тому зміни, які відбуваються в народних демократіях, зводяться, на його думку, до насильства: якщо якийсь чудесний випадок усуне це насильство, все повернеться до "норми". Він нагадує людину, якій повінь бурхливої ріки залила горід, і вона сподівається, що після повені віднайде давні грядки. Алеж вода розлитої річки не тільки *існує*; вона вириває і несе геть цілі шари ґрунту, перевертає дерева, відкладає нашарування намулу, котить каміння — і давній город означає вже небагато більше, ніж певну кількість квадратних метрів зовсім зміненої площі. Реакціонер не схоплює руху. Сама мова, якої він уживає, робить його нездібним до цього; поняття, серед яких він перебуває, є незмінні, не відновлюються в наслідок спостереження. Був такий фільм з Лорелем і Гарді, побудований на дотепній ідеї: Лорел як американський вояк у Першій світовій війні залишився з наказу командира при скорострелі в окопі, коли сотня

рушила в атаку. Це діялось якраз перед перемир'ям. У замішанні перемир'я забули про нього і знайшли його двадцять років пізніше; біля окопа височіла гора консерв, якими він харчувався; він сидів при скорострільі і стріляв, коли пролітав над ним літак повітряної лінії. Реакціонер поводитьсь як Лорел: він знає, що треба стріляти на літак, і не може зрозуміти, що літак став чимось іншим, ніж був тоді, коли видано наказ.

Реакціонер, навіть читаючи багато книжок про діалектичну методу, не розуміє, що становить її суть: йому бракує якоїсь пружинки в голові. Поважні наслідки виникають з цього, наприклад, в його оцінці психології людей. Діалектик знає, що розумове й емоційне життя людини є в постійному русі, що розглядати одиниці як характери, які зберігають незмінність за всіх обставин, немає сенсу. Змінюючи умови життя, ви змінюєте людські вірування і відрухи. Реакціонер дивиться зачудовано на зміни, що відбуваються в людях. Спостерігаючи, як його знайомі стають поволі прихильниками системи, він пробує це пояснити на свій недолугий штиб "опортунізмом", "боягузством", "зрадою"; він мусить мати такі етикетки, без них почуває себе пропацим. А що його розумування спирається на засаду "або — або", він пробує ділити своє оточення на "комуністів" і "некомуністів", хоч у народних демократіях таке розрізнення втрачає всякі підстави: там, де діалектика формує життя, хтось, хто хоче застосувати давню логіку, мусить почуватися зовсім вибитим із рівноваги.

Реакціонерові завжди трапляється та сама пригода: він має поняття, і раптом із цих понять втікає весь зміст, залишаються йому пусті слова і фрази. Його знайомі, які ще рік тому повторювали ці слова і фрази залюбки, відвертаються від них як виразно надто загальних, замало визначених і далеких від дійсності. Реакціонер повторює з розпукою: "честь", "батьківщина", "нація", "свобода", не можучи ніяк погодитися з фактом, що для людей у зміненій ситуації (яка міняється щодня) ці абстракції набирають конкретного і зовсім іншого, ніж давнє, значення.

Завдяки таким прикметам діалектики вважають реакціонера типом розумово нижчим від них і тому мало небезпечним. Це не є рівнорядний партнер. Реакціонерами в цьому сенсі були імуща класа і більшість давньої інтелігенції. Завдяки саме цьому нема більших труднощів із міцним приборанням до рук інтелігенції після ліквідації імущої класи: живучіші її представники переходять на нові ідеологічні позиції, а решта падає розумово і соціально все нижче, мірою того, як перестає "встигати" за змінами, що відбуваються навколо. Нова інтелігенція не має вже з давньою спільної мови. Реакційні тенденції існують у масах селянства і дрібного міщанства, проте ці тенденції позбавлені розумового вислову. Ці маси виховуються (творенням нових умов життя), і хоч

вони невдоволені, з кожним роком збільшується розумова відстань між ними і програмовими реакціонерами. Поважним чинником, який улегшує управління країною, є еміграційні політики. Дев'яносто відсотків із них — це, за вищеподаним визначенням, реакціонери. Їхні радіомовні заклики і промови нагадують стрілянину бідолашного Лорела по літаках. Їхні слухачі не без приємности приймають їхню лайку на адресу нелюбих правителів, проте вони не можуть сприймати їхніх формулювань серйозно. Суперечність між словами, дорогими цим політикам, і досвідом надто виразна, вищість розумування діалектиків, завжди пристосована до дійсности, надто видима. Цього роду оцінка, неприхильна до реакціонерів, появляється інстинктивно: є в ній щось неначе почуття неясного засоромлення, сором за те, що ті, хто виступає проти диктатури, не доростають до неї розумово. Звідти постає нехить солідаризуватись із реакціонерами (інстинкт, який відчуває слабкість, притаманний людським масам) і поглиблюється почуття фаталізму.

Отже влада над умами мас не zagrożена. Інтелектуальна енергія, де б вона не появлялася, може дати собі волю тільки в одному напрямі. Та інша справа, коли дивитися на емоційне життя мас, на величезне напруження існуючої в них ненависти. Цю ненависть годі пояснити тільки економічними причинами. Партія відчуває, що в цій ділянці, найменше дослідженій марксизмом, криються несподіванки і справжні небезпеки.

Передусім проблема релігії. Вона все ще існує, попри багато слабих місць християнства, які можна з успіхом атакувати. Не без причини Католицька Церква запекло боронила на початках Реформації феодалну структуру проти капіталізму, що народжувався: капіталізм створив наукове думання, яке завдало в Європі удару релігії, бо усунуло найкращі уми з обсягу теології. В новітньому суспільстві можна спостерігати швидке поширення ідей, які спочатку є власністю лише жменьки умів: щоб знати, як розвиток суспільства буде йти, вистачить тепер стежити за напрямом, у якому простує думка невеликої кількості найвразливіших одиниць. Те, що є в певний момент на поверхні (наприклад, деякі літературні стилі), поступається місцем новим елементам, дарма, що довго ще виживає як другорядна і третьорядна сфера (хоч можливі відродження). Це трапилось в Європі також із богослов'єм, яке втратило свою першорядну позицію. Церква втратила інтелектуалів, а не здобула собі нової робітничої верстви, що поставала; а це дві групи, яким партія надає особливого значення. Розумове життя християнства розвивається сьогодні на марґінесі Церкви — в малих групах, які пробують пристосувати християнську філософію до нових потреб століття.

Проте релігійні потреби в масах існують, і було б помилкою з

погляду партії їх заперечувати. Може, перетворивши все населення на робітників, вдасться знищити самі ці потреби, але не зовсім певне, коли це станеться. Тут мова йде про елементи, які годі обрахувати. Цей внутрішній опір людини розумовому пояснюванню явищ по суті таємничий. Таке слабе логічне риштування християнства у двадцятому сторіччі і так міцно дитина в школі просякає новим способом думання, а все ж далі ще триває смуга тіні, неприступна світлові розуму. Ми постійно наражаємося на загадки. Професор Павлов, творець теорії умовних рефлексів, ходив щонеділі до церкви; а що він був видатним ученим і старою людиною, не робили йому в Москві з цього приводу неприємностей. Творець теорії умовних рефлексів! Саме тієї теорії, яка становить один із найсильніших аргументів проти існування якоїсь постійної "людської вдачі". Оборонці релігії покликуються на цю "людську вдачу", твердячи, що не можна її цілковито змінити і що накопили на протязі тисяч років у різноманітних цивілізаціях появляються божества і церкви, можна цього самого сподіватись у майбутньому. Що діялось у голові проф. Павлова, якщо дві системи понять — наукова і релігійна — перебували там одночасно?

Проте чи нахили, які штовхають людей до релігії, є наслідком "людської вдачі", чи умовних рефлексів, що діяли протягом століть, не має більшого значення: ці нахили є. Під час війни Радянського Союзу проти Гітлера треба було видобути з пилюки забуття попів, як треба було відкликатися до націоналістичних почуттів. Коли приходять перед обличчям смерти та мить абсурдного прояснення, що *все те не має сэнсу*, діалектичний матеріалізм раптово виявляє свою метафізичну структуру. Людина падає з хитроумро поставлених мостів у безодню і воліє піддатися магії ікони.

Партія знає, що вона сама є церквою. Від того, в якій мірі зможе сканалізувати іраціональні людські нахили і вжити їх для своїх цілей, залежить її диктатура над земною кулею і перетворення людського роду. Ні, не вистачить переконати людей коректним розумуванням. Обряд у клубі, поезія, повість, кіно настільки важливі тому, що сягають глибше, туди, де криється емоційний опір. І не слід толерувати іншу церкву: християнську. Це ворог ч. 1: у ній знаходить підпору всякий скепсис мас, якщо йдеться про радикальну перебудову людини. Якщо, за Євангелієм, не вільно кривдити ближніх, то, може, не вільно також нищити "куркулів"? Якщо людям не належить найвища честь, то, може, обряди на честь таких геніїв, як Ленін і Сталін, є ідолопоклонством?

Я знав і мав серед своїх друзів багатьох християн — поляків, французів та еспанців, — які в політичній ділянці були прихильниками суворої сталінської ортодоксії, зберігаючи собі внутрішні застереження, вірячи в Божу коректу, здійснювану після виконання кривавих вироків уповноважених Історії. Вони йшли досить далеко

тільки одну ваду: суперечить спостереженню фактів. Натиск бо всесильної тоталітарної держави витворює в громадянах почуттєві напруження, які визначають їхні вчинки. Поділ на "льояльних" і "злочинців" відбувається з нагородами різного роду пристосуванців, боягузів і служак, а серед "злочинців" знаходиться особливо високий відсоток людей простих, щирих і вірних самим собі. З громадського погляду ці люди були б найкращою запорукою розвитку суспільного організму. З християнського погляду вони не мають інших провин на сумлінні, крім погорди, яку виявили Кесареві, або невідповідної оцінки його могутності. Твердження, що історична провина є автоматично індивідуальною, не може розглядатись інакше, ніж як викрут вразливого та брехливого сумління. Це не значить, що можна проблему історичної провини збути легкими загальниками. Дурнота, себто нездібність зрозуміти механізм подій, може бути причиною величезних страждань, яких людина завдає ближнім. У цьому сенсі польські командири, які дали наказ почати Варшавське повстання 1944 року, винні з дурноти, і їхня провина має індивідуальний характер. Проте інша індивідуальна провина тяжить на командуванні Червоної армії, яка не прийшла повстанню на допомогу — не з дурноти, а, навпаки, з повного розуміння "історичних процесів" (себто просто з правильної оцінки сили). Прикладом провини через дурноту є ставлення різних суспільств до тих мислителів, письменників і мистців, які сягали зором у майбутнє і чії твори були малозрозумілі для їхніх сучасників. Критик, який відмовляв таким творам будь-якої вартості, міг діяти в добрій вірі, але через свою дурноту штовхав у нещастя або наражав на переслідування людей незрівнянно вартісніших від себе. Специфіка заходів християн-сталінців полягає у стопі в одну цілість історичної та індивідуальної провини, тоді як *бувають тільки* випадки, коли ці поняття перекриваються.

Слідкуючи за еволюцією моїх друзів-католиків, які схвалили партійну лінію, я мав змогу зауважити, що з їхньої християнської метафізики залишається поступово тільки фразеологія, а справжнім змістом стає Метода (Бог перетворюється на Історію). Цей психічний процес знає багато християн у народних демократіях. Це безсумнівно новий і особливий набуток двацятого сторіччя. Він не появився в Росії, де Церква була знищена раніше і назагал ефективно; зате існування чималої кількості льояльних півхристиян у підкореній частині Європи може мати величезні наслідки, якщо йдеться про здійснення політичних цілей Імперії. Толерування, а навіть підтримка тих "християн-патріотів", як їх називають, створює для Імперії можливість уникнути одного з найнебезпечніших конфліктів. Перехід від християнства до культу Історії відбувається непомітно. Безсумнівно найбільшим успіхом Імперії було б поставити у Ватикані папу, вірного партійній лінії. Бо-

гослуження в Базиліці Св. Петра в Римі, відправлене таким папою при участі керівних персон тих завойованих країн, які мають більшість населення католицького віровизнання, було б одним із найбільших кроків до консолідації світової імперії.

Християни на службі Східньої Імперії розв'язують особливим способом проблему, поставлену словами Ісуса: "Віддайте Боже Богові, а Кесарево Кесареві".* Від того часу суперечність поміж людською одиницею і Кесарем ніколи не була перекреслена. Запорукою втримання цього поділу було християнство. Згідно з ним, кожна людина мала свою власну історію, відмінну (чи рівнобіжну) від історії суспільної групи, до якої вона належала, або нації. Якщо, як сьогодні вчать у школах від Ельби до Владивостоку, історія кожної людини є нічим більше, як рефлексом історії класу, а клас знаходить своє втілення в Кесарі, то ясне, що людина, яка виступає проти Кесаря, виступає проти самої себе. Християни, які погоджуються на це, дають доказ того, що не вірять уже в Божий Суд над ділами кожної людини; до покори схиляє їх страх перед вічним осудом Історії.

Конфлікт між християнством і Революцією основний, і партія здає собі з цього справу. Вона прагне до найбільшої мети, яку людській рід поставив собі на протязі свого існування: усунення "експлуатації людини людиною", тобто знищення в людині жадоби прибутку як мотиву дії; на це місце ставиться мотив обов'язку перед збірнотою. Це віддалена і почесна мета; правдоподібно, не вдасться її досягнути швидко, і довгий час не можна буде зацепити почуття обов'язку інакше, як застосовуючи тривалий терор. Зате в християнстві існує дуалізм оцінки: згідно з ним, людина є і "Божою дитиною", і членом суспільства; як член суспільства, людина повинна піддатись устанавленому порядку речей, але за умови, що цей порядок не заважає їй у праці над спасінням душі. Тільки нищачи в людині дуалізм і розчиняючи її цілковито в соціальному первні — вчить партія — можна визволити сили ненависти, потрібні для здійснення нового світу.

У високопромислових країнах — таких, як Англія, Сполучені Штати чи Франція, — маси в поважному відсотку відійшли від релігії. Техніка і спосіб життя, що постає під її впливом, нищить християнство ефективніше, ніж примусові засоби: відбувається ерозія релігійних вірувань. Цей процес зробив поважний поступ також у Центральній і Східній Європі. Суть питання полягає в тому, щоб не згальванізувати християнства необережною поведінкою. Такою необережною поведінкою було б, наприклад, раптове

* Євангеліє св. Матвія, XXII, 21: "Віддайте ж Кесарево Кесареві, а Боже Богові". Переклад П. Куліша та І. Пулюя, у: *Святе Письмо Нового Завіту* (Нью-Йорк—Лондон, б. д.), стор. 26. — Б. С.

замкнення церков і заборона релігійної практики. Треба радше прагнути до розбиття Церкви на два відлами: частину кліру треба скомпромітувати як реакціонерів і "чужих" агентів, що при очевидних реакційних настроях багатьох священників не було б особливо трудне. Другу частину треба міцно пов'язати з державою, як Православну Церкву в Росії. Клір цілковито покірний, який стає в деяких випадках співробітником поліції безпеки, тратить авторитет в очах вірних. Таку Церкву можна зберігати десятки років аж до моменту, коли згасне вона природною смертю в наслідок відсутности прихильників.

Отже, і на релігію, цю останню підпору спротиву, є засоби. Проте маси в народних демократіях поводяться як людина, що хоче уві сні кричати і не може видобути голосу. Не тільки тому, що вони не можуть нічого сказати: вони не знають, що сказати. Логічно беручи, все є, як повинно бути, тобто зрозуміло, що не може бути інакше: від філософічних основ до колективізації села все становить одну суцільну цілість, піраміду, переконливо збудовану. Людська одиниця питає себе, чи її опір не є помилкою: цілому апаратів пропаганди вона може протиставити тільки іраціональні прагнення. Чи не треба їх соромитися?

Партія пильно доглядає, щоб не сталася *трансмутація* тих прагнень — національних і свободолобних — на нові інтелектуальні формулювання, які були б наділені живучою силою, тобто пристосовані до нових умов, і через те мали б шанси захопити маси. Не реакція і не Церква є найбільшою загрозою. Найбільшою загрозою є *єресь*. Якщо появляються люди, обізнані з діалектикою і здібні представити в новому світлі діалектичний матеріалізм, треба їх якнайшвидше знешкодити. Професор філософії, який поклоняється застарілим "ідеалістичним" концепціям, не особливо шкідливий: в нього відберуть катедру, але дадуть йому роботу при опрацюванні текстів, хай собі живе, і так відомо, що він тільки музейна старовина. Але професор, який, уживаючи прізвищ Маркса й Енгельса, дозволить собі на відступи від правовірності, засіває зерна, що з них можуть вирости непередбачні плоди. Тільки дурна буржуазія вважає, що з нюансів думки ніщо не виникає. Був час, коли Революція не була нічим іншим, як нюансом думки групки теоретиків під проводом Леніна, які сварились у Швейцарії за каварняним столиком. Найбільш невралгічними точками доктрини є філософія, література, історія мистецтва і літературна критика; там, де предметом міркувань є людина у своїй, на жаль, складності. Незначна різниця у підставах рівняння дає карколомні різниці після проведення операцій. Так само відхилення від лінії в оцінці якогось твору мистецтва може стати каталізатором політичних переворотів. Правильно і послідовно партія засудила найвидатнішого з марксистських дослідників літератури двадцятого сторіччя —

угорського професора Лукача; напевне, ентузіазм, який викликали його праці серед марксистів народних демократій, не був без глибших і прихованих причин; бачили в ньому провісника філософичного відродження і провісника нової літератури, відмінної від літератури Радянського Союзу. Нехіть до мистецтва соціалістичного реалізму, помітна в його писаннях, відповідала вірі, загальній за перших років після Другої світової війни, що в народних демократіях наука Маркса і Енгельса вийде на нові шляхи, незнані в Росії. Лукач висловлював цю віру в своїх книжках, отже був офіційно затаврований.

Спроби вийти поза коло, накреслене Політбюром у Москві, кінчаються невдачею. Партія інтерпретує докладно гасло: "Хто не з нами, той проти нас": хто не погоджується в найдрібніших деталях, той стає ворогом, і *слихають* його у зовнішню темряву. Жаден новий розумовий і політичний фермент не повинен постати поза ортодоксальним сталінізмом, який старається зберегти за *всюку ціну монополію* "поступу" і "демократії". Коли б ця монополія була зламана, ересі поширювалися б, як вогонь. Інтелектуальний терор є засадою, якої, логічно міркуючи, не могла б усунути навіть перемога в світовому масштабі. Пояснення, часто застосовуване сталінцями, що це тільки *етал*, який впливає з "капіталістичного оточення", має в собі суперечність: поняття *еталу* включає передумову плянування наперед, тобто цілковитий контроль тепер і будь-коли. Цю суперечність усвідомлюють собі на Сході. Коли б її не усвідомлювали, не треба було б зображувати примусової участі в вічах і маршах, примусового голосування за один список, примусового підвищення норм, вироблюваних робітниками, як добровільних і спонтанних дій. Тут неясний, немилий пункт навіть для найревніших сповідників. Ворог у потенційному стані буде завжди існувати, приятелем буде тільки той, хто схвалює на сто відсотків. Той, хто схвалює на дев'яносто дев'ять відсотків, буде вже прихованим ворогом, бо з одного відсотка різниці може вирости нова церква.

У такому підході криється божевілля доктрини. Партійні діалектики знають, що подібні спроби з боку різних ортодоксій завжди кінчалися невдачею; саме історичний розвиток розбивав формули, визнані за обов'язкові. Цим разом, однак, у Центрі правлять люди, які володіють діалектикою, отже в міру виникання нових конечностей будуть модифікувати доктрину. Судження окремої людини завжди можуть бути хибні, єдиним способом на це є піддатися без застережень проводові.

Та що зробити з не зформульованими прагненнями людей? Чому добрий комуніст раптом стріляє собі в голову без жадної виразної причини або втікає за кордон? Чи це одна з цих прірв, над якими здійсмаються вміло сконструйовані мости? Люди, що

втікають із народних демократій, подають як головну причину звичайно те, що не можна там витримати психічно. Їхні спроби пояснення є як правило белькотінням: "там жахливо сумне життя", "я мав почуття, що перетворююся на машину". Невизначений жах повної раціоналізації людини не піддається сприйманню людей, які цього не досвідчили.

Щоб запобігти сумнівам, партія бореться проти будь-яких виявів сягання вглиб людської істоти, особливо в літературі й мистецтві. "Людина" як родове поняття там неприязно бачена. Той, хто замислюється над її внутрішніми потребами й тугами, буде звинувачений у буржуазних тенденціях. Ніщо не повинне виходити поза опис її поведінки як члена суспільної групи. Це потрібне, бо партія, розглядаючи людину виключно як рівнодійову суспільних сил, є тієї думки, що людина стає таким типом, образ якого собі витворює. Це суспільна мавпа. *Що не висловлене, не існує*; тому, усуваючи можливість певного роду міркувань, ви автоматично нищите нахили до таких міркувань.

Я мушу тут запобігти можливому непорозумінню. Я не прихильник надто суб'єктивного мистецтва. Моя поезія була для мене засобом самоконтролю. Я міг на ній досліджувати, де проходить лінія, поза якою фальшивість тону доводить фальшивість настанови, — і намагався не переступати цієї лінії. Досвід років війни навчив мене, що не треба брати в руку пера на те тільки, щоб інших повідомляти про свою розпуку і своє внутрішнє розбиття, бо це дешевий товар, на виробництво якого треба замало зусилля, щоб, виконуючи таку дію, відчувати до себе пошану; той, хто бачив мільйонове місто, перетворене на порох, кілометри вулиць, на яких не зберігся жаден слід життя, навіть кіт, навіть безпритульний пес, — той з іронією пригадував собі описи великоміського пекла у сучасних поетів: у дійсності пекла їхньої душі. Справжня *Слустошена земля** набагато страшніша від уявної. Хто не перебував серед страхіть війни й терору, не знає, який сильний у свідка й учасника протест проти себе самого — проти власних занедбань і власного егоїзму. Руїна і страждання є школою суспільної думки. Література соціалістичного реалізму дуже корисна, але, на жаль, корисна тільки для партії. Вона має зображувати дійсність не так, як людина її *бачить* (це була риса давнього реалізму, званого "критичним"), але так, як її *розуміє*. Розуміючи, що дійсність є в русі і що в кожному явищі існує одночасно те, що родиться, і те, що завмирає (тобто діалектична боротьба "нового" зі "старим"), автор повинен хвалити все, що висхідне, паросткове і засуджувати все, що стає минулим. Ця

* Натяк на поему Т. С. Еліота *The Waste Land* (1922). — Б. С.

засада, застосовувана в практиці, означає, що автор у кожному явищі повинен добачати елементи клясової боротьби. Ведучи це розумування далі, одержуємо в висліді літературу педагогічного характеру: оскільки *лише* сталінці мають право представляти пролетаріят (висхідну клясу), "нове" і гідне похвали є лише те, що постає в наслідок стратегії і тактики партії. Отже метою літератури є творити взірці поведінки для читачів, які простують у напрямі, вказаному партією. Соціалістичний реалізм спирається на ототожненні "нового" з пролетаріятим і пролетаріату з партією. Він показує зразкових громадян, тобто комуністів (партійних чи безпартійних) і клясових ворогів. Поміж цими двома родами людей є ті, які вагаються; проте вони мусять — відповідно до того, які нахили в них виявляться сильнішими, — опинитися в одному або в другому таборі. Процес цих змін, увінчанням якого є або повна поправа, або повний упадок, становить, крім малювання вже готових постатей приятелів і ворогів, — єдину тему літератури. Такий спосіб трактувати літературу (і взагалі мистецтво) є лекцією абсолютного пристосування. Чи цього роду пристосування сприяє поважній мистецькій праці? Висловлюючися лагідно, це сумнівне. Різьби Мікель-Анджельо є доконаним ділом, яке триває. Був момент, коли вони не існували. Поміж їхнім неіснуванням та існуванням міститься творчий акт, якого не можна зрозуміти як підлягання "історичній хвилі"; бо творчий акт супроводиться почуттям свободи, а це своєю чергою родиться з переборення опору, який здається абсолютним.

Хто справді творить, той є сам. А коли вдасться йому створити, тоді появляється багато наслідувачів і прихильників, виявляється також, що твір потверджує якусь "історичну хвилю". Нема іншого шляху для людини, як довіритися унутрішньому наказові і кинути все на шальку, щоб висловити те, що здається їй правдою. Цей внутрішній наказ є абсурдом, якщо не спирається на віру в порядок вартостей, який існує поза мінливістю людських справ, тобто на метафізичну віру. Тут у скороченні трагедія 20 сторіччя. Творити сьогодні можуть тільки ті, хто ще має цю віру (серед них є певна кількість сталінців, що практикують Кетман), або ті, що стоять на позиціях світського стоїцизму (що також, напевне, є формою віри). Для решти залишається жалюгідна брехня безпечного місця на "історичній хвилі".

Такі рамки, в яких розвивається життя в народних демократіях. Це життя з гарячковим темпом. "Будова соціалізму" не є тільки кличем; це будова в дослівному сенсі. Око перехожого зустрічає всюди риштовання; виростають нові фабрики, нові будинки бюр і установ; підноситься вгору крива виробництва; людські маси перетворюються з нечуваною швидкістю: щораз більше людей стає функціонерами держави і здобуває певний мінімум "політи-

чної освіти". Преса, література, кіно й театр перебільшують ці дійсні досягнення. Якщо б мешканець Марса, що нічого не знає про справи Землі, судив про різні країни на підставі описів у видаваних там часописах і книжках, дійшов би безперечно висновку, що Схід населений розумними, яснодумаючими істотами, а Захід карликами й дегенератами. Не дивина, що до подібного висновку доходить багато інтелігентних мешканців Заходу, яким Радянський Союз і залежні від нього країни вважаються легендарними островами щастя.

Громадянин народних демократій вільний від неврози, яка набирає таких різноманітних форм у капіталістичних країнах. На Заході людина стоїть перед суспільством, яке вона підсвідомо вважає чимсь не пов'язаним із собою. Людина грає свою особисту гру; суспільство визначає їй певні межі, яких вона не повинна переступати; взамін за що вона дістає гарантію, що ніхто не буде надто втручатися в її сфери діяльності. Якщо така людина програє, говориться, що вона сама собі винна. Хай помагає їй психоаналіза. На Сході нема ні протиставлення, ні межі між людиною і суспільством. Її програш чи виграш є публічною справою. Вона ніколи не сама. Якщо вона гине, то гине не через байдужість оточення, а тому, що, на жаль, оточення стежить за нею з надмірною увагою. Неврози, звичайні на Заході, є, як відомо, передусім наслідком самоти людини, отже в народних демократіях психоаналітики — навіть прийнявши, що дозволено б їм практикувати, — не заробили б ні сотика.

Страждання людини в народних демократіях є нового, досі невідомого роду. Людство знайшло ефективні засоби на віспу, тиф і сифіліс, які колись набирали характеру масових лих; життя в великих збірнотах витворило, однак, нові хвороби. Щось подібне трапилось російським революціонерам. Вони винайшли буцім то ефективні засоби на оволодіння силами Історії і на здійснення ідеального суспільства. Й Історія відплачується їм глумом.

Основна мета: усунення боротьби за існування, що було мрією теоретиків, — не досягнена і не може бути досягнена, якщо існує страх усіх перед усіма. Держава, яка мала, за словами Леніна, поступово відумерти, є всемогутня і тримає меч над головою кожного громадянина, караючи його за необережне слово. Обітниці, давані час від часу громадянам, що держава почне відмирати з моментом досягнення панування над цілою землею кулею, не мають жадного ґрунту: ортодоксія не може звільнити тиску, інакше вона перестане існувати як ортодоксія. Діалектика, тобто внутрішні суперечності явищ, обертається проти діалектики, застосовуваної Центром: тим гірше для внутрішніх суперечностей явищ, тим гірше для дійсності. Хтось сказав, що двадцяте сторіччя є сторіччям синтетичних виробів: синтетичного кавчуку, синтети-

чної бензини, — і так само була створена штучна діалектика, яка тільки уявно подібна до філософії Гегеля. Проте ця метода ефективна в боротьбі з ворогами. Людина, виставлена на її вплив, борсається безпорадно: це як боротьба проти гри математичних символів. Врешті вона піддається, і в цьому таємниця справжньої влади, більше, ніж у фантастичних наркотиках, про які оповідають.

Є вид комах, які наколюють гусениці інших комах і впорскують їм отруту; так зоперовані гусениці далі живуть, хоч вони паралізовані; в їхнє тіло комахи-отруйники складають яйця, і тіло гусениці править за живу харчову комору молодому поколінню. Подібно в голову людини в народних демократіях впорскуюється обезболуючий засіб; це діалектичний матеріалізм. Коли розум уже підготований, складаються там яйця сталінської інтерпретації; якщо ти вже марксист, говорять пацієнтові, то *мусиш* бути сталінцем, бо поза сталінізмом нема марксизму.

Наївні вороги отрути можуть думати, що, замикаючи твори Маркса і Енгельса в вогнетривких касах і не показуючи їх нікому, можна запобігти небезпеці. Вони не беруть до уваги, що самі історичні події ведуть людей до того, що є предметом цих творів. Ті, хто ніколи не досвідчив на собі їхньої магнетичної сили, можуть себе вважати щасливими, але невідомо, чи це підстава для гордості.

Тільки сліпі можуть не бачити трагічної ситуації, в якій опинився людський рід, коли забажав узяти свою долю у власні руки й усунути випадковість. Він підкорив себе Історії, а Історія є жорстоким божеством. Накази, які лунають з його уст, є голосом спритних жерців, схованих у його порожньому нутрі. Очі божества так сконструйовані, що дивляться всюди, куди не подалася б людина; нема перед ними сховища. Коханці в ліжку відправляють свої любовні обряди під його іронічним поглядом; дитина грається в піску, не знаючи, що її даліше життя зважене і вчислене до загального рахунку; тільки старі, яким залишилося небагато днів до смерті, можуть з деякою рацією твердити, що вже майже вирвались з-під його влади.

Філософія історії, що еманує з Москви, це філософія-сила; вона перетворює маси, диспонує танками і літаками. Проти когось, хто не хоче її визнати, виступає розтрощувальна могутність держави. Його також атакують із середини: йому кажуть, що його опір спричинений його клясовою свідомістю. (Як той, хто не хоче піддатися психоаналітичним процедурам, може бути обвинувачений у тому, що має намір таким чином захищати свої комплекси).

Та не важко уявити собі день, коли мільйони людей, послухних цій філософії, повернулися б нагло проти неї. Такий день настав би, якби Центр утратив матеріальну силу: не тільки тому, що зник би тоді страх перед військовою могутністю; передусім тому, що в цій

філософії успіх є інтегральною частиною розуміння; програш відкрив би хибність штучної діалектики, яку перемогла б дійсність. Громадяни Імперії Сходу нічого так не бажають, як звільнення від терору, здійснюваного їхньою власною думкою.

У будинку Центрального Комітету стратеги пересувають прапорці на мапі баталії за панування над умами. Все більші успіхи, все більше поширюється червоний колір, який на початку — в 1944 і 1945 роках — обмежувався малою групою вірних, прибулих зі Сходу. Проте і мудреці є людьми. Їх навідує неспокій і дрижання. Порівнюючи себе до перших християн, а похід Нової Віри на планеті до походу християнства в Римі, що розкладався, вони заздять апостолам їхнього дару сягати вглиб людських сердець. "Вони вмiли робити пропаганду! Куди нам до них!" — вигукнув із жалем один партійний сановник, слухаючи Євангеліє, передаване радіом. Нова (анти)релігія творить чудеса: вона показує тим, хто сумнівається, нові будівлі і нові танки. А якби чудес не стало? В руках, що оплескують, появилися б ножі і пістолети; піраміда думки завалилася б. Там, де вона стояла, довго не було б нічого, крім крові і хаосу.

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
(У 50-ліття смерті: 1934-1984) (V)

Любомир Винар

7. Погром і знищення історичної школи Грушевського

Ліквідацію Грушевського і його наукових установ можна за-садничо охопити двома короткими хронологічними періодами. Перший період, на нашу думку, охоплював 1925-1929 роки, коли представники радянської влади в Харкові й Москві побачили, що Грушевський не піде на жадну співпрацю з урядом і не стане "марксистським істориком". В цей ранній період переслідування Грушевського і всілякого шантажу урядових кіл він ще мав нагоду розвивати українське наукове життя і зміцнювати свою історичну школу. Другий період — від 1929 до 1934 років, коли повністю розгромлено історичну школу Грушевського, депортовано його в Москву і взагалі знищено українську історичну науку. З нагоди відзначення 100-ліття народження Грушевського в *Українському історичному журналі* (УІЖ) з'явилася стаття видатного українського радянського історика Ф. Шевченка "Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну" (УІЖ 1966, 11, стор. 13-30). Автор статті намагається в доволі рожевих красках змалювати причини виїзду Грушевського в Україну і його "визнання" радянської влади, а головню його діяльність "в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури" (стор. 30). Тут у першу чергу треба підкреслити, що Грушевський не працював в інтересах "радянського народу", лиш українського, а перед своїм виїздом був добре поінформований про ставлення радянської влади до його творчости, отже, не міг робити собі великих ілюзій про позитивну настанову урядових чинників. У зв'язку з цим у листі до П. Починка від 5 липня 1923 р. (отже коротко перед виїздом) він писав:

Я большевикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю: книги мої на Україні заборонені; транспорт книг

моїх, висланих торік (видання Дніпросоюзу) більшовики переробили на картон, аби не дати їм розійтись.¹¹¹

Взаємини Грушевського з українськими урядовими чинниками у Харкові, на нашу думку, можна окреслити поняттям "співіснування", яке було далеке від дружньої співпраці в науково-організаційній, науково-дослідній, а також в ідеологічно-світоглядовій сфері.

Коли йдеться про т. зв. "визнання" Грушевським радянської влади, мається на увазі тактична заява історика про те, що він не буде займатися політичною діяльністю на шкоду уряду, а сконцентрує свою увагу виключно на науковій діяльності. Звичайно, повертаючися в Україну, Грушевський не міг заявити, що він намагатиметься впливати на політичне життя і подібне — він добре знав політичну ситуацію в Україні. Вже 1925 р. Влас Чубар, голова радянського українського "уряду", розпочав натиск на Грушевського, який пізніше перейшов у зовсім відкриту атаку українських радянських чиновників на історика та його школу. Під час Катеринославської партійної конференції 1925 р. Чубар про Грушевського ствердив таке:

На жаль, Грушевський ще ніде привселюдно не заявив, що він визнав Радянську владу по суті її роботи та, що він ладен працювати укупі з нею. Він цього не заявив, не зважаючи на цілу низку порад його знайомих. Він, певно, вже сам починає почувати себе ніяково зі своєю відокремленістю.¹¹²

Отже, тут історик Шевченко має відповідь на своє твердження про "визнання" Грушевським радянської влади устами "прем'єра уряду УСРР", яка виразно вказує на те, що українські комуністи вже в 1925 р. почали "добиратися" до Грушевського.

У серпні 1925 р. вже з'явилось "строго секретне" меморандум-звернення ГПУ в справі шкідливості праць "ідеолога українсь-

111. "Листи М. Грушевського до Т. Починка" (за редакцією М. Антоновича), *Український історик* 1969, 4, стор. 96.

112. "Тов. Чубар про Тютюнника і Грушевського", *Вісник ВУЦВК* (Харків) за 10 грудня 1925, ч. 282 (1571). Звичайно, заява Чубаря віддзеркалювала погляди і офіційну лінію більшості членів харківського уряду, а також урядових кіл у Москві. Також цікаво згадати, що Володимир Винниченко в своєму щоденнику від 17. 12. 1925 у зв'язку з цим занотував таке:

"Звістка про М. Грушевського. Жалі Чубаря, що Грушевський не хоче співпрацювати з радвладою. Старий таки має мужність". Див. В. Винниченко, *Щоденник, 1921-1925*, т. 2. Г. Костюк, ред. (Едмонтон—Нью-Йорк: Канадський інститут українських студій, 1983), стор. 663.

кого націоналізму” Грушевського, яке виразно свідчить про те, що від самого початку побуту Грушевського в Києві більшовицькі урядові чинники в Москві ставилися ворожо до його творчості і діяльності. Ця документація є надзвичайно важлива для розуміння ліквідації історичної школи Грушевського в пізніші роки, тому наводимо її повністю:¹¹³

Сов. секретно
Август м-ц. 1925 года.

Всем Р. Р. ЛГПУ, Лубенского округа
Чернухский район: тов. Л-ий.

”История Украины-Руси” идеолога украинского национализма проф. Грушевского признана враждебной и вредной для сов. власти лженаучной историей. Вопрос о запрете этой книги сейчас рассматривается Правительством СССР и ОГПУ в Москве. А пока предлагаем Р. Р. фиксировать всех тех, кто проявляет интерес к упомянутой книге и ее распространяет среди населения. Информировать об этом наших с/о и обяжите их усилить наблюдение за такими лицами.

Двианилов
Нач. Луб. Окр. ОГПУ Отд.

Казанцев
Упол. ПП ОГПУ

На нашу думку, вищенаведений документ від 1925 р. ясно виявляє вороже наставлення російського радянського уряду в Москві та ГПУ до Грушевського і його творів. Він також підкріплює наше твердження, що початкові пляни ліквідації Грушевського і його співробітників почалися вже за рік після приїзду історика до Києва. На нашу думку, в цій справі була співпраця між українськими радянськими урядовими чинниками в Харкові й центральним радянським урядом в Москві.

З поверненням Грушевського в Україну посилюється боротьба на відтинку історіографії між істориками, згуртованими в Академії, і членами марксистських наукових установ, які намагалися протидіяти впливам ”буржуазної науки”. Тут у першу чергу слід згадати діяльність Істпарту (Комісії по вивченню історії жовтневої революції і комуністичної партії, 1921-1929), яка постала з ініціативи М. Скрипника, Г. Петровського і С. Косіора і мала свій журнал *Літопис революції* (1922-1933); Український інститут марксизму-ленінізму (Харків, 1922-1933), який довгий час очолював

113. *Український збірник* (Мюнхен) 1955, 8, стор. 147. Див. також Л. Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*, стор. 38.

галичанин Матвій Яворський, що також був головою Укрнауки (Управління науковими установами УСРР). Найближчими співпрацівниками інституту були Скрипник, О. Шліхтер, М. Попов і інші комуністичні діячі; Українське товариство істориків-марксистів (утворене при Інституті в Харкові, 1928 р.) і інші наукові установи, створені більшовицькою владою.¹¹⁴ Ця історіографічна й ідеологічна боротьба не була рівна — на одному боці виступали Грушевський і інші видатні професійні історики, які заступали лінію української національної історіографії, а, на другому, радянські партійні діячі Скрипник, Чубар і інші "революційні історики", які не мали відповідного наукового історичного вишколу. Це також частинно стосується до Яворського, який до 1929 р. був офіційним керівником радянської "історичної науки" в Україні, а пізніше став жертвою більшовицької чистки. Отже, в Україні властиво існували два центри в науково-ідеологічній площині — Київ з Всеукраїнською Академією Наук і Харків — з різними історичними марксистськими установами. Це добре розуміли всі діячі українського наукового і культурного ренесансу і українські чоловічі комуністичні провідники. Для цих останніх Київ був "другою столицею України", як писав Скрипник, яка була і є центром "української буржуазної інтелігенції, ворожої нам".¹¹⁵

Розмір цієї праці не дозволяє докладніше зупинитися на ставленні до Грушевського і його історичних установ наркома освіти О. Шумського (1925-1927), Скрипника (1927-1933) і інших українських комуністичних діячів, які здійснили українізацію в 1923-1933 рр., після чого самі впали жертвами, в наслідок російської великодержавної шовіністичної політики комуністичної партії в Москві, яка в Україні закінчилася повним розгромом Грушевського, Ака-

114. Доволі докладний огляд діяльності марксистських і немарксистських історичних установ знаходимо в працях Н. Комаренка *Установи історичної науки в Українській РСР* (Київ: Наукова думка, 1973), *Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади* (Київ, 1973). Ці праці писані з позиції офіційної радянської історіографії і містять численні помилки. Короткий огляд історичних установ знаходимо в згаданому англomовному оглядові української історіографії Оглоблина — *Ukrainian Historiography, 1917-1956*, а також в нарисі Б. Крупницького, *Українська історична наука під советами* (Мюнхен, 1957).

115. М. Скрипник, *Статті і промови*, т. 2, ч. 2, стор. 304 — цитуємо за: І. Кошелівець, *Микола Скрипник* (В-во "Сучасність", 1972), стор. 200. Автор цієї монографії правильно відмітив, що Скрипник був промотором будівництва нової пролетарської України — "але без Києва і всупереч йому. ... Негуючи Київ, як віковичне огнище української культури, він відтинав коріння, з якого тільки й могла природньо жити національна культура, якби їй дати повну свободу розвитку" (стор. 201).

демії Наук і взагалі українського наукового життя. Тут лише бажано підкреслити, що в ліквідації Грушевського і "грушев'янців", як тоді називали учнів і співробітників історика, до 1930 р. брали участь українські радянські та російські комуністичні діячі й історики. Зокрема, якщо йдеться про українські марксистські установи, треба підкреслити нищівну діяльність, скеровану проти Грушевського, Яворського, П. Любченка, Шліхтера, О. Камишана та інших співробітників Українського інституту марксизму-ленінізму в Харкові.¹¹⁶ Згодом, в 1930 роки, в наслідок терору радянської влади до цього розгрому включилися також деякі учні Грушевського і інші українські історики.

Перша фаза розгрому школи Грушевського започаткувалася критикою його деяких статей в *Україні* та інших виданнях. Тут ішлося в першу чергу про те, щоб підважити науковий авторитет Грушевського і його історичні концепції після повернення до радянської України, а разом з тим запламувати його діяльність колишнього голови Центральної Ради. Шумський, який відповідав за українізацію від 1925 до 1927 р., мабуть, був першим наркомом, який прилюдно на Пленумі Центрального Комітету КП(б)У, який відбувся в червні 1926 р., висловив своє застереження до діяльності Грушевського та інших провідних українських культурних діячів, які "намагаються керувати новим радянським суспільно-культурним життям". "Тут нічого лякатись, — говорив Шумський, — але не можна також і не вважати на небезпеку захоплення під ворожі нам впливи молод[і]й всього молодого українського сус-

116. Про діяльність інституту див. Н. Комаренко, "Вклад Українського інституту марксизму-ленінізму у розвиток історичних наук (1922-1931)", *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (Київ) 1972, 5, стор. 47-57. Про Яворського Оглоблин писав, що він був потрібний "советській владі, як єдиний більш-менш грамотний комуністичний історик, що його могли більшовики виставити проти історичної української науки. Треба визнати, що оцю свою руїницьку роботу Яворський виконав, і хоча його дальша доля і виправдує його, але в історії української науки і, зокрема в українській історіографії, його ім'я не може не бути помянути лихом, бо багато того лиха він їм накоїв", у: О. Мезько, "Українська історична наука на советській Україні між двома світовими війнами", *Визвольний шлях* (Лондон) 1951, 6, стор.28. Як відомо, в 1930 р. Яворському закинули український націоналізм, ворожість до комуністичної влади і вплив Грушевського на його історичні концепції. Звичайно, Грушевський не мав жадного безпосереднього впливу на творчість Яворського. Навпаки, у своїх виданнях він ігнорував публікації Яворського, який за фахом був юристом, а не істориком. Яворський був одним із тих, хто причинився до ліквідації незалежності ВУАН і советизації української науки.

пільно-культурного процесу".¹¹⁷ Вже в листопаді 1926 р. Шумський на зборах комосередку Наркомосу відкрито виступив проти Грушевського і засудив його статтю "Ганебній пам'яті" (*Україна* 1926, 4), в якій історик заплямував російський царський і радянський шовінізм і імперіялізм. Шумський писав:

Цей виступ акад. Грушевського, розрахований на те, щоб відштовхнути симпатії української радянської суспільності від наших союзних центрів і від сучасної червоної Москви — столиці Союзу і центру світового пролетарського визвольного руху. Це пля[н]ування союзних центрів та сучасної Москви, що вона ніби-то продовжує ганебне діло царату — задушення української культури, є неприпустимий наклеп на радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів.¹¹⁸

Нам невідома реакція Грушевського на це обвинувачення колишнього боротьбіста і націонал-комуніста Шумського, але ми знаємо, як цей нарком освіти помилявся в російському радянському шовінізмі, жертвою якого він сам пізніше впав. Проте виступ Шумського проти Грушевського не був випадковий — він свідчив про повне невдоволення харківських провідних державних кіл діяльністю Грушевського, який мав великий вплив на тодішнє українське суспільство в радянській Україні. Цей виступ наркома освіти був разом з тим і першим серйозним обвинуваченням Грушевського в протирадянській діяльності.

У 1926 р. під час святкування ювілею Грушевського в Києві виразно намітилося розходження Грушевського з представниками "червоної науки" та більшовицької влади. Уповноважений Укрнауки і Наркомосу М. Левицький у своєму ювілейному привіті підкреслив "хибну політичну діяльність" ювіляра за часів Центральної Ради і заявив, що немає "аполітичної науки", а на радянській Україні "наука є одним з могутніх знарядь диктатури пролетаріату".¹¹⁹ Любченко, колишній боротьбіст і голова Київського виконкому, під час ювілею також підкреслив політичні "помилки" Грушевського в 1917 і 1918 рр. і заявив, що історик "може продуктивно продовжувати свою працю, може вести свою роботу в радянських умовах на користь робітничо-селянським масам тільки тоді, коли він прийме нові умови, нові основи не де-факто,

117. О. Шумський "Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У", *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, т. 2. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник (В-во "Сучасність", 1983), стор. 152.

118. О. Шумський, "Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі", там таки, стор. 193.

119. *Ювілей Академіка М. С. Грушевського 1866-1926*, стор. 11-12.

а по суті".¹²⁰ Грушевський у своїй відповіді-подяці на всі ювілейні привіти ще раз підкреслив непроминальні заслуги фундаторів української науки — Максимовича, Костомарова, Драгоманова і Антоновича і ствердив, що їхня праця ще не закінчена. Він також наголосив ролю українізації робітничої верстви в Україні, мовляв, "тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна стане дійсно вповні робітничо-селянською країною".¹²¹ Грушевський вповні розумів, після Визвольних Змагань, що без національно-свідомого українського робітництва неможливо створити будь-яку тривалу державну форму України, зокрема в радянській системі. Свою кінцеву промову ювіляр закінчив знаменитими словами:

Через це, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою річницю не вважаю за можливе собі сказати: "Нині отпускаєши". Я навпаки, мушу сказати: Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати і боротися разом із Вами (гучні оплески всієї залі), щоб привітати той момент, що колись провіщав Українському народові мій довголітний товариш праці, покійний Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольнім колі,
Труснеш Кавказ, вперезишся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі...
(Довгі гучні оплески)¹²²

Наталія Полонська-Василенко, згадуючи про цей виступ Грушевського, пише: "Тиша запанувала на залі, коли на катедрі з'явилася його постать і пролунали несподівані для більшости слова. Жадного кадіння урядові, жадного прославління благонадійности партії не почули присутні".¹²³ Трохи згодом ювілейні промови Грушевського служили більшовикам доказовим матеріалом для його обвинувачення в "буржуазному світогляді" і "націоналізмові". Представники уряду і партії правдоподібно очікували від Грушевського запевнення в його відданості марксистсько-ленінським

120. Там таки, стор. 36.

121. Там таки, стор. 25-26.

122. Там таки, стор. 38.

123. Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, част. 1., стор. 48.

ідеалам і прийняття ним марксистської методології досліджу, як це зробив інший видатний історик, також учень Антоновича, академік Багалій, проте Грушевський міцно стояв на своїх наукових і національних позиціях. Отже, назривав великий конфлікт між Грушевським з його історичною школою і партійними чинниками в Харкові та Москві.

Ювілей Грушевського в Києві в 1926 р. перетворився в спонтанну маніфестацію української науки та культури. Історик одержав сотні привітань від українських установ в Україні, Галичині, Чехо-Словаччині, Австрії, Німеччині та інших країнах, де проживали українці. Вітали його колишні і тодішні співробітники, приятелі і неприхильники. Також наукові установи і чужинецькі вчені — німці, англійці, поляки, білоруси, литовці, росіяни та інші — віддали шану провідному діячеві української науки. Цікаво лише згадати, що не було офіційних привітань від комуністичних діячів Шумського, Чубаря, Скрипника, Яворського. Не було офіційного привітання від Українського інституту марксизму-ленінізму в Харкові та інших марксистських наукових установ. Це свідчило про те, що вони вирішили збойкотувати ювілей Грушевського і цим ще раз підкреслити своє негативне наставлення до його наукової діяльності. Тоді не могло бути сумніву, що українську історичну науку в Україні репрезентує Грушевський, а не марксистські українські історики та їхні установи. Можливо, що цей ювілей зміцнив моральні сили Грушевського, який правдоподібно думав, що зможе знеутралізувати впливи своїх неприхильників у Харкові. Проте він прорахувався в своїх силах. Кампанія проти нього ще більше посилилася, і це вже було зовсім виразним вступом до відкритої боротьби партійних і урядових комуністичних чинників з Грушевським. Таким чином, уже в грудневому числі *Життя і революція* за 1926 р. з'явилася стаття Любченка "Старі теорії і нові помилки" (стор. 75-88), в якій він зайняв вороже становище до поглядів Грушевського на розвиток історіографії, а зокрема спростував його думки про потребу піддержати українське селянство і українізувати українську робітничу верству. Любченко писав:

Орієнтувати нас сьогодні на селянство, — це значить відсувати на друге місце пролетаріят-проводиря незаможно-середняцької частини селянства, організатора соціалістичного суспільства; це значить орієнтуватися на заможну куркульську частину селянства (бо їй належатиме провід); це значить реставрувати на Україні політичну течію буржуазної демократії. Хто цього не розуміє — той безнадійна людина, марксистськи-неписьменна; а хто це розуміє і все ж таки висуває — той просто свідомий адепт буржуазної політики (стор. 81).

Не зважаючи на всілякий шантаж і публічні напади більшовицьких

провідників, Грушевський в 1927 і 1928 рр. далі розвивав наукову і науково-видавничу діяльність, зміцнював свою історичну школу. Ситуація в Україні з кожним роком ставала тяжча, якщо йдеться про провадження незалежного історичного дослідження і виховання нових кадрів істориків. Проте Грушевський мав винятково вольову вдачу і був призвичаєний до боротьби з різними перешкодами. Можливо він прорахувався в своїх силах і ще повністю неodobачав трагічного кінця своєї праці. У кожному разі у цей час українські історики і різні історичні школи, за винятком марксистської, характеризувалися, як писав Оглоблин, тими самими ідейними позиціями, "ставлячи в центрі своєї уваги і своїх дослідів проблему української державної самостійності в її історичному розвитку й в усіх її виявах — політичному, економічному, культурному".¹²⁴ Історична схема Грушевського творила основу тодішньої української історіографії і була її вихідною точкою в боротьбі з наростанням російського великодержавного шовінізму, вбраного в шати т. зв. марксизму-ленінізму.

Іван Кошелівець у своїй монографії про Скрипника, наступника Шумського в Народному комісаріаті освіти УРСР, пише, що він ставився до Грушевського "досить поблажливо".¹²⁵ Відомо, що Скрипник уважав Грушевського найвидатнішим українським істориком,¹²⁶ але також відомо, що саме в роки його врядування (1927-1933) розгромлено ВУАН і зруйновано історичні установи Грушевського в Академії. Ми вважаємо, що Шумський і Скрипник, не зважаючи на їхній внесок в українізацію різних ділянок громадського життя, вважали Грушевського політичним і ідеологічним ворогом своєї комуністичної системи. Грушевському була огидна "диктатура пролетаріату", а вони, засліплені в своєму ідеологічному догматизмі, не розуміли ваги незалежного історич-

124 Ол. Оглоблин, *Думки про сучасну українську советську історіографію*, стор. 11. Історик має на увазі історичні школи Грушевського, Багалія, Слабченка і Василенка. Марксистську школу репрезентував Яворський.

125. Іван Кошелівець, стор. 212. Щоб підтримати своє твердження, автор наводить таку цитату Скрипника: "Академія видає під редакцією акад. Грушевського журнал «Україна», що має 700 передплатників. Це часопис не політичний, а науковий, хоч там, правда, є тенденційні статті і Грушевського і інших робітників, де вони прикрито висловлюють свої політичні думки" (там таки).

126. Ілько Борщак у своїх спогадах згадує, що Скрипник уважав Грушевського "найбільшим істориком України", у: І. Борщак, "Дві зустрічі. Микола Скрипник", *Україна* (Париж) 1950, 4, стор. 255. Зв'язки Скрипника з Грушевським заслуговують на окреме джерельне дослідження.

ного дослідю, а разом з тим забагато довіряли російській комуністичній партії і урядові в Москві.

Проте Грушевський повністю підтримав усі урядові заходи, пов'язані з українізацією. Він також боровся за науковий престиж ВУАН і за зрівняння його в правах з Російською академією. Грушевський писав:

Чи буде наша Академія тільки провінційальною установою, так би сказати — "для домашнього употреблення", філією Російської, чи як вона тепер зветься — Всесоюзної Академії... .. Чи се буде справжня академія, рівноядна з лєнінградською, що разом з нею сміло і певно піде в культурний світ і добиватиметься собі місця серед найвищих світових установ.¹²⁷

Він вимагав для української Академії тих самих прав, що ними користувалася російська Академія наук, яку перейменовано на "Всесоюзну академію" і цим самим комуністична влада в Москві наголосила свою провідну ролю в Радянському Союзі. Тому Грушевський вимагав, щоб для праці київської Академії були призначені відповідні фінансові засоби з загального бюджету, мовляв,

... коли Лєнінградська Академія всесоюзна і утримується із всесоюзних коштів, так мусить бути із Київською. Всі академії наук Радянського Союзу, які в нїм повстануть, або які ввійдуть до нього із своїми краями, мусять мати право на однаковий титул, на однакову наукову ролю і матеріальну підтримку. Сього вимагає сам принцип "Академії Наук", як установи. Поруч Лєнінградської Академії, утримуваної з союзних коштів і наділеної всесоюзним титулом, Українська Академія не може зістатися в ролі провінційальної установи.¹²⁸

Думаємо, що ці вимоги Грушевського були на руку українським націонал-комуністам, які вірили в рівноправність радянських республік у всіх сферах громадського і культурного життя. Українські комуністи також розпочали боротьбу з російським великодержавним шовінізмом і наївно вірили, що її виграють. Отже, Грушевський великою мірою давав тим будівничим української радянської республіки відповідну аргументацію в цій затьжній боротьбі. Зі свого боку, такі українські комуністичні діячі як Чубар, Шумський і Скрипник, мусіли рахуватися з Грушевським, як з найвидатнішим українським ученим і, як би там не було, першим президентом української держави в 1917-1918 рр., яка в двадцяті роки, тобто в часи українізації, мала численних прихильників в Україні. Також не можна забувати, що Грушевський був популяр-

127. М. Грушевський, "Перспективи і вимоги української науки", *Україна* 1926, кн. 16, стор. 10.

128. Там таки, стор. 12.

ний і поважаний між українськими студентами, які, як писала Докія Гуменна, не осуджувала його повернення і вважали, що "це він до нас повернувся".¹²⁹

Не можна також не вважати й на те, що представники української радянської влади мусли також рахуватися зі своїм зобов'язанням до Грушевського про матеріальну допомогу в його науковій і науково-організаційній праці. Вони не могли відразу зламати своє домовлення, зокрема в 1925 і 1926 рр., коли сподівалися, що Грушевський піде слідами іншого видатного українського історика Багалія, який заявив, що в своїх історичних працях буде додержуватися марксистської методи досліджу. З Грушевським так не сталося: він уважав, що історичне дослідження мусить бути незалежне від будь-яких політичних тисків і партійних диктатів — отже, не могло бути й мови, що він визнає й піде лінією вимог червоної "марксо-ленінської науки".

В 1927 р. вже бачимо намагання харківського Народного комісаріату освіти обмежити науково-видавничу діяльність Грушевського і зупинити його порайонні історичні дослідження, яким він і його історична школа надавали великого значення. В науковому збірнику, присвяченому досліддам Чернігова, Грушевський дякує Скрипникові, який "заінтересувався тим збірником, настоював на його негайнім виданню, друк його почався — але як *останнього збірника такого типу* [курсива моя — Л. В.]. Державне Видавництво не може продовжувати таке коштовне і дефіцитне видання".¹³⁰ Самозрозуміло, що це був великий удар для Грушевського та його учнів.

1928 і 1929 рр. були винятково критичними для Грушевського, його школи, ВУАН і взагалі українського наукового життя. Тут у першу чергу слід відмітити нагальний наступ українських і російських марксистських істориків на Грушевського і взагалі на видатних українських істориків, посилення впливів комуністичної партії в ВУАН, у зв'язку з пролетаризацією і советизацією Академії, і, вкінці, започаткування процесу Спілки визволення України (процес СВУ, 1929-1930). Це були початки тотального нищення незалежної української історичної науки, Грушевського і його школи та ВУАН, яке започаткувала радянська влада в Москві з безпосередньою участю Скрипника, Яворського, Любченка та інших українських комуністичних діячів з Харкова.

129. Українська письменниця Докія Гуменна у листі до Л. Винара від 8 червня 1984 р. писала: "Коли Грушевський повернувся з еміграції, я була на другому (чи третьому) курсі ІНО. Між студентами я не чула осуду цього повернення, вважалося, що це він до нас повернувся".

130. М. Грушевський, *Чернигів і Північне Лівобережжя*, стор. VI.

В цьому місці хочеться коротко згадати про першу "Всесоюзну конференцію істориків-марксистів", яка відбулася в Москві від 28 грудня 1928 р. до 4 січня 1929 р. під проводом М. Покровського. На цій конференції Яворський, З. Гуревич і М. Рубач заатакували Грушевського та його школу, а також піддали гострій критиці інших українських істориків, які репрезентували українську національну історіографію.¹³¹ Яворський ствердив, що "сама концепція Грушевського, которая сейчас получает на Украине солидную базу, выявляет очень сильную тенденцию активно противопоставить себя платформе нашего марксистского фронта".¹³² Цікаво згадати, що співробітник Яворського Гуревич говорив, що Грушевський не зробив після повернення в Україну ані однієї принципіальної уступки (тактичних зробив багато) і очолює "ворожі сили на українському історичному фронті".¹³³ З цими висновками погоджувалися Покровський, П. Горин та інші історики-марксисты, які закликали творити єдиний фронт українських і російських істориків проти "єдиного фронту історичної контрреволюції". Тут цікаво відмітити один важливий епізод. Українські марксистські історики старалися зайняти критичне становище до деяких проявів "великодержавности" в працях російських радянських істориків, зокрема Милиці Нечкіної. Покровський підкреслив, що критика українських істориків-марксистів "о проявлении великодержавности у М. В. Нечкиной" пояснюється перш за все впливом на них Грушевського до сьогоднішнього дня і "против этой опас-

131. М. Яворський, "Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке", *Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов*, т. 1 (Москва: Изд. Коммунистической Академии, 1930), стор. 426-435. В цьому томі також подано виступи істориків у дискусії. Крім Грушевського, Яворський також засудив Багалія, який, на його думку, прийняв схему Грушевського, а опісля "деклярував", що переходить на позиції "історичного матеріалізму" Слабченка в Одесі та Оглоблина в Києві — які, в очах Яворського, були також представниками протимарксистської течії (антимарксистское течение).

132. М. Яворський, стор. 430-431. Тут треба згадати, що Яворський також критикував схему Липинського. Він писав: "Эти две исторические схемы [себто Грушевського й Липинського — Л. В.] получили свое оформление во время революции 1917 г. даже в политических организациях украинского национализма: в Центральной раде, осуществляющей историческую концепцию Грушевского, в скоропадщине и гетманщине, отражающих исторические идеалы схемы Липинского" (стор. 428).

133. "Прения", *Труды...*, т. 1, стор. 438. Гуревич також напад на Гермайзе, якого зачислив до тих істориків, які гуртуються біля Грушевського.

ности приходится товарищей украинцев предупредить и предупредить...".¹³⁴ Ця пересторога, а властиво погроза Покровського українським марксистським історикам була "пророчою" — невдовзі школа Яворського була розгромлена і осуджена за "націоналістичні ухили". Проте цей перший спільний наступ українських і російських марксистських істориків на Грушевського та його школу на форумі цієї всесоюзної конференції — виразно вказував на те, що швидко прийде час ліквідації науково-організаційної і взагалі наукової діяльності Грушевського і його учнів. Я думаю, що Гермайзе, який був учасником конференції і єдиний старався боронити Грушевського, але також був засуджений як його близький співробітник, докладно переповів Грушевському перебіг цієї конференції. Отже, історик мусів готуватися до найгіршого, якщо йшлося про дальше існування його історичної школи.

Ще одним показником обмеження діяльності Грушевського та його зв'язків з європейськими істориками є недопущення його до участі в VI міжнародному конгресі історичних наук, який відбувся в Осло в Норвегії в 1928 р., на якому історик мав репрезентувати ВУАН.¹³⁵

У 1928 р. в ВУАН вже господарювали Скрипник, Комишан, Ю. Озерський і інші представники Наркомату освіти та інші комуністичні діячі, а в наступному році в Президії Академії були вже Яворський, Шліхтер і інші комуністи. До них, як писала Наталя Полонська-Василенко, "перейшла керівна роля ВУАН".¹³⁶ Тепер

134. "Прения", *Труды...*, т. 1, стор. 455. Покровський порівнював також концепції Грушевського з позиціями П. Милюкова. Тут треба згадати, що Горин, один із організаторів конференції, вповні погоджувався з Яворським, що Грушевський стоїть у центрі антимарксистських течій в історичній науці на Україні. Він також остерігав українських учасників конференції, мовляв — "Но трудность положения украинских товарищей в свою очередь заставляет их быть сугубо осторожным ко всякого рода попыткам «углубления» марксизма и быть на чеку, чтобы в изучении «исторической самобытности Украины» самим не попасть к Грушевскому", у: "Прения", *Труды...*, т. 1, стор. 446. На цій конференції було ясно, що історики з Москви боронили історіографічний російський шовінізм і трактували українських істориків-марксистів як нерівних партнерів у дискусії. Горин на цій конференції також критикував праці Яворського з позицій марксистської методології. Це стало початком упадку Яворського.

135. Чубатий помилково твердить, що Грушевський брав участь у цьому конгресі й обговорював справи обмеження історичних дослідів у радянській Україні з делегатами НТШ: М. Чубатий, стор. 33.

136. Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, т. 1, стор. 65. Тут треба також пригадати, що в 1929 р. дійсними членами ВУАН

прийшов час погрому та ліквідації історичних установ Грушевського в Академії, проти чого історик завзято боровся, але без успіху — його доля вже була передрішена комуністичною владою в Москві та Харкові. Отже на листопадовій сесії Ради ВУАН 1929 р. вирішено ліквідувати його Комісії Лівобережної і Південної України, як також Комісію новітньої історії України. Невдовзі після цього ліквідовано Комісію старої історії України, а також відокремлено від катедри Грушевського Археографічну комісію. Отже, це був майже повний розгром науково-організаційної бази історичної школи Грушевського. Крупницький пише, що

особливу енергію в поборен[н]і М. Грушевського виявив М. Яворський, хоч і йому самому приходилося з огляду на кампанію Горіна в Москві сподіватися великих репресії. Він повів атаку проти М. Грушевського, як голови найважливіших комісій Академії Наук. Факт той, що завдяки заходам М. Яворського відібрано М. Грушевському більшість керованих ним комісії і розподілено їх між Д. Багалієм, М. Слабченком і М. Яворським.¹³⁷

Майже рівночасно з ліквідацією історичних установ Грушевського в Києві проходив процес СВУ в Харкові, в центрі якого стояв академік С. Єфремов і 44 "обвинувачених" українських діячів у контрреволюційній діяльності проти радянської влади. Серед них знаходимо двох провідних українських істориків Слабченка та Гермайзе. Одним із прокурорів у ролі громадського обвинувача був старий ворог Грушевського Любченко, який на процесі репрезентував ЦК КП(б)У. Розмір цієї праці не дає змоги докладно зупинитися на процесі СВУ і ставленні до нього Грушевського. Обмежуємося лише кількома заувагами. Історик Наталя Полонська-Василенко пише, що організатори процесу хотіли за всяку ціну втягнути до нього Грушевського, але це їм не вдалося головню через "ізолюваність" історика від громадських справ, а також через загальновідомі напружені стосунки Грушевського з Єфремовим. Саме тому, пише вона, співробітників Грушевського тоді "не чіпали".¹³⁸ Насправді, так не було. На лаві підсудних був

вибрано Скрипника, Шліхтера, В. Юринця, Яворського, В. Затонського і інших комуністичних діячів. Отже Академія змінила своє обличчя і, як вірно зазначає Наталя Полонська-Василенко, ці вибрані партійні діячі мали мало спільного з наукою.

137. Б. Крупницький, *Українська історична наука під советами*, стор. 28. Яворський правдоподібно використав у боротьбі з Грушевським його противників — інших академіків, які недолюблювали історика за його динамічну, а часами аподиктичну вдачу.

138. Н. Полонська-Василенко, "Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків", стор. 18.

Гермайзе, один із найближчих співробітників Грушевського в його наукових установах. На процесі Гермайзе фігурував як головний організатор "академічної групи" СВУ в Академії, завданням якого було, як зізнавав М. Павлушков, "впливати на добір до катедри [йдеться про катедру Грушевського — Л. В.] аспірантської молоді, з якою сам же він мав працювати, готуючи її до самостійної наукової праці. Тут уже Гермайзе міг і повинен був розгорнути свою роботу, виховуючи тих аспірантів у дусі своєї організації".¹³⁹ Отже, прокуратура і "Найвищий Суд УСРР" установили пряий зв'язок між катедрою Грушевського і "академічним сектором СВУ" — проте тоді не зважилися заарештувати історика, правдоподібно через його популярність серед широких кіл українського населення і через його широкі зв'язки з закордонними науковими колами. Свого часу Оглоблин говорив авторові цих рядків, що більшовицька влада спершу бажала перечекати і побачити, який розголос зробить процес СВУ в Україні і в Європі і тому покищо вирішила стриматися від арешту Грушевського. Думаю, що це є правдоподібний висновок — більшовицькій владі було незручно, а може й небезпечно, заарештовувати одночасно двох провідних академіків ВУАН. Щодо процесу СВУ, як пише сучасниця подій, Грушевський зайняв "відважне і принципове становище"¹⁴⁰ — він нікого з підсудних не обтяжив жадними заувагами або зізнаннями. Згадаймо тут один епізод, який свідчить про характер Грушевського. В 1931 р., під час відбуття засідання Археографічної комісії, він запропонував вставанням ушанувати пам'ять померлого історика Томашівського (свого колишнього учня зі Львова,

139. *Винувальний висновок у справі контр-революційної організації Спілка Визволення України* (Харків: Голова Державного Політичного Управління УСРР, 1930), стор. 138. Про ВУАН Гермайзе свідчив, що цей "Академічний острів у радянській державі мав своєрідну політику — екстериторіяльність. Люди почували себе в Академії ізольованими від суворой диктатури пролетаріату" (стор. 135).

140. Людмила Івченко, "М. С. Грушевський і СВУ", *Нові дні* (Торонто) 1960, 126/127, стор. 22. Авторка цього цінного спогаду пише: "Єдиною світлою постаттю в цьому відношенні був М. С. Грушевський. Чи він сварився з С. О. Єфремовим перед тим, чи ні — але він не кинув каменем на Єфремова, коли той опинився за ґратами. Серед закликів «засудити» і «покарати» приємним винятком були два-три рядки інтерв'ю з М. С. Грушевським, де Грушевський заявив: «Постільки ми маємо про справу СВУ тільки комюніке ДПУ, ми не можемо про неї нічого сказати, аж доки довідаємося факти»... мені оці три рядки заяв М. С. Грушевського були променем надії, що таки не всі ще залякані до втрати всякої гідності, а є людина яка не боїться, яка ризикне своєю майбутністю і майбутністю родини, а не піддасться теророві".

який у пізніші роки став завзятим противником історика). За це його усунули від головування комісії, а Камишан і інші комуністи вимагали, щоб Грушевський засудив свою "політичну помилку". Він цього, звичайно, не зробив. Його критики пізніше схарактеризували цю подію як "одвертий класововорожий виступ Грушевського на засіданні Археографічної комісії 1931 року з приводу смерті галицького фашистського історика Томашівського".¹⁴¹ Тут ще раз виразно виступає сильний характер вдачі Грушевського, який не заломлювався в ці жahlливі часи більшовицького шантажу і терору.

В наслідок процесу СВУ більшовицькій владі вдалося знищити кілька тисяч видатних діячів української культури. Це був нищівний удар у коріння українського національного відродження 1920-их рр. Оглоблин вірно відмітив, що новому наступові проти української науки сприяла ще одна обставина:

... в справі СВУ большевики не зустріли жодного одвертого спротиву з боків української інтелігенції. ... Так, чи інакше, справа СВУ большевикам удалася і захопила їх до дальших наступальних акцій. Опору не тільки не було, а навіть багато відомих представників української науки змушені були "відмежуватися" від своїх нещасних колег, осудити їх. Большевики побачили, що в фортеці української науки є доволі значні щілини, які советська влада й постаралася використати надалі. Якщо вдалося звалити Єфремова, можна було спробувати взятися й за Грушевського.¹⁴²

Після розгрому наукових установ Грушевського в ВУАН прийшов час ліквідувати його серійні видання, депортувати історика до Москви і розправитися з його учнями шляхом терору, ув'язнення і взагалі фізичної ліквідації його прихильників. 1930-1935 рр. — це одночасно роки ліквідації російською комуністичною владою українського наукового і культурного відродження 1920-их рр., це час, як вдало окреслив Ю. Лавріненко, "розстріляного відродження". Тут треба згадати, що ліквідацію школи Грушевського Сталін зі своїми російськими прибічниками провели великою мірою руками українських комуністів, які пізніше самі стали жертвою "націоналістичних ухилів". Це була справжня трагедія укра-

141. І. Кравченко, "Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії", *Записки Історично-Археологічного Інституту*, 1 (Київ, 1934), стор. 53.

142. О. Мезько, стор. 28. Цей період ліквідації українського наукового життя доволі докладно обговорений у праці Т. Приймака — Thomas M. Prymak, *M. Hrushevsky and the Politics of National Culture* (Торонто: University of Toronto, 1983), стор. 394-423. Тут треба відзначити, що це є перша англomовна дисертація про політичну діяльність Грушевського.

їнських комуністів, які вірили, що розбудовують "рівноправну" і "самостійну" українську радянську республіку і тому повірили твердженням російських комуністів про цю "рівноправність" народів Радянського Союзу. Ліквідація лідера української "марксистської історіографії" Яворського в 1930 р., який був одним із головних "історіографічних ліквідаторів" Грушевського, найкраще ілюструє це явище. На засланні Яворський змінив свою думку — та було вже запізно.¹⁴³ Це саме можна сказати про Скрипника, який безпосередньо причинився до розгрому ВУАН, а вже в 1933 р. покінчив життя самогубством. Москва не толерувала своїх колишніх спільників у знищенні Академії і взагалі українського наукового і культурного життя. Треба гадати, що це була справжня трагедія для розстрілюваних і тих, хто причинився до їхнього розстрілу, а опісля й самі були винищені Сталіном і його посіпаками.

У 1930 р. зліквідовано усі серійні видання Грушевського, які були науковою лабораторією і творчою трибуною його Київської школи. Так перестали виходити збірники *За сто літ* (останній випуск ч. 6 з'явився в 1930 р.), *Студії з історії України*, *Український археографічний збірник* і українознавчий журнал *Україна* (останнє ч. 43 з'явилося у вересні 1930 р.) та інші видання. Також перестало виходити *Первісне громадянство та його пережитки в Україні* за редакцією Катерини Грушевської. Отже комуністичною владою зліквідовано науково-видавничу базу Грушевського та його історичної школи. Зокрема ліквідація журналу *Україна* була нищівним ударом для співробітників Грушевського, який розбудував цей періодичний орган у репрезентативне видання наукового українознавства. Причини ліквідації публікацій історика були ясні: йому закидали, що він ставиться вороже до "пролетарської диктатури" і містить у своїх виданнях антирадянські матеріали. А. Хвиля у своїй статті, присвяченій *Україні*, твердив, що журнал "одверто боронить ворожі нам буржуазні ідеї. Журнал «Україна» перетворився на сімейний архів українських націоналістів". Хвиля також пояснював мовчанку Грушевського і *України* в справі процесу СВУ тим, що *Україна* була "проти пролетарського присуду над злочинцями з табору СВУ".¹⁴⁴ Зовсім ясно, що

143. Семен Підгайний у своїх спогадах *Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1922-1941* (В-во Прометей, 1947) пише, що Яворський на Соловках був нестерпним ворогом всього московського. У своєму листі до Сталіна з Соловків, Яворський писав, що "зрікався права звільнитись з тюрми доти, доки Україною будуть правити Сталін з москалями" (стор. 60).

144. А. Хвиля, "Буржуазно-націоналістична трибуна (Про журнал «Україна»)", *Більшовик України* (Харків) 1931, 6, стор. 58.

тепер наступить етап фізичного знищення тих "злочинців" і їхніх симпатиків згідно з "правосуддям" радянської влади в Москві й Харкові. Так весною 1931 р. відбуваються арешти близьких співробітників Грушевського — істориків Савченка і Марії Жуковської, а також його колишніх політичних співробітників П. Христюка, Ф. Чечеля і М. Шрага. Самого Грушевського депортують до Москви на початку березня того ж року, розриваючи таким чином фізичні зв'язки історика з учнями і співробітниками. Рівночасно йдуть далі арешти серед учнів Грушевського, а також у пресі провадиться паплюження всієї діяльності і творчості Грушевського як ідеолога українського націоналізму. В цій боротьбі з концепціями і схемою Грушевського більшовики також уживають його колишніх учнів і співробітників, які здебільша під шантажем влади тепер обвинувачували Грушевського і засуджували його "злочинну" діяльність.

Для відтворення тодішньої атмосфери обвинувачень, самокритики і самобичування згадаймо лише два виступи співробітників Грушевського — Окиншевича і Костя Копержинського. Перший був аспірантом на кафедрі Грушевського, а в 1929 і 1930 рр. — одним із реорганізаторів ВУАН. Коли в 1932 р. відновлено *Україну* як "журнал циклу історичних наук", Окиншевич помістив проти Грушевського статтю "Націонал-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського".¹⁴⁵ Ця стаття є важливим документом часу. Вона показує методу критики творчості Грушевського, самокритику автора, який сам себе засуджує за "ухили" і вплив Грушевського на його творчість, а також подає характеристику школи Грушевського та її діяльності. Окиншевич писав:

145. *Україна* 1932, 1-2, стор. 93-109. Журнал *Україна* в 1932 р. мав виразний комуністичний характер. На титульній сторінці тепер містилося гасло "Пролетарі усіх країн, єднайтеся". Журнал став тепер пропагандивним знаряддям комуністичної партії. Щодо статті Окиншевича, Падох цитує уривок з його спогадів, писаних в 1977-1979 рр.: "В процесі цієї акції, — пише Окиншевич, — мені довелося написати статті про націоналістичні позиції в працях М. Грушевського і М. Слабченка. Пропозицію, вірніше вимогу, написати ці статті я одержав від Козубовського, на той час секретаря партійного осередку ВУАН. В цей час наука була в повному полоні комуністичної влади і противитися їй було неможливо", у: Я. Падох, "Лев Окиншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини", *Український історик* 1981, 1-4, стор. 116. Для повноти інформації треба також згадати, що Окиншевич брав участь у написанні колективної праці *Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН)* (Київ, 1931), в якій очорнено "ворожу" діяльність Грушевського, Єфремова та інших видатних українських учених.

...в осередку своєї наукової і науково-політичної роботи у Всеукраїнській Академії Наук, М. Грушевський створює численний — очевидно, численніший від його колишнього львівського гуртка учнів-істориків, — тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю, а й спільністю ідеології, цілком підпорядкованої ідеологічно-політичним концепціям свого керівника, войовничо-загострений проти марксо-ленінської історіографії, а чималою мірою проти своїх буржуазних конкурентів, слухняно-підпорядкований... гурт учнів. Цей гурт розвиває активну роботу, випускає численну продукцію. ... Вся слабкість їх була в тому, що діяльність їх відбувалася на Радянській Україні, у Радянському Союзі.¹⁴⁶

Ця характеристика школи Грушевського правильна, якщо йдеться про її "організаційну замкненість", як пише автор, і з перспективи часу можна також ствердити, що Грушевський і його учні, мабуть, перецінили свої сили. Може Грушевський в 1929 р., як академік української і всесоюдної Академії Наук, не усвідомлював собі повністю бруталності і злочинності радянського уряду, жертвами якого впали він і його школа. Відповіді на це питання можна буде дати в майбутньому, коли архівні матеріали Грушевського з його київської доби будуть доступні дослідникам. Покищо не можна робити джерельних висновків, можна лише висловити певні припущення.

Копержинський, близький співробітник Грушевського, також порядком самокритики обвинувачував себе за сприяння Грушевському, одночасно стверджуючи під терором партійних чинників, що, "як і західньо-українські фашисти, акад. М. С. Грушевський перейнятий ідеєю буржуазної соборної України і спільною цілому фашизмові зненавистю до більшевизму".¹⁴⁷ Проте ця самокритика та засудження діяльності Грушевського не помогли авторові цього писання. Копержинського, як інших співробітників Грушевського, невдовзі заарештували і заслали до концентраційного табору.

У зв'язку з розгромом Грушевського та його школи треба також згадати про триденний прилюдний "диспут", присвячений діяльності Грушевського, який під егідою філії Товариства істориків-марксистів у Києві зорганізували весною 1931 р. Камишан, Рубач, А. Річицький і інші тодішні комуністичні діячі. Про цю подію Наталя Полонська-Василенко пише так:

Тяжко уявити щось гірше, як це знуцання з великого українського історика. З довжелезними промовама виступали різні партійні

146. Л. Окиншевич, "Націонал-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського", стор. 93-94.

147. К. Копержинський, "Формалізм-естетизм на послугах націонал-фашизму", *Життя і революція* 1932, 6-7, стор. 208.

критики й це було в порядку речей. Але було інше, що хвилювало більше і що перенести було надто тяжче. Це були виступи улюблених учнів і співробітників, які один за одним калялись у своїх помилках і перекладали відповідальність за них на керівництво ... лиш у кількох вистарчило громадської мужности....¹⁴⁸

З перспективи часу деякі дослідники засудили тих учнів історика, які заломалися і не виказали відповідної громадської мужности в обороні Грушевського, керівника їхньої наукової праці. Проте, досліджуючи російсько-радянську державну систему шантажу, репресій і жорстокого терору, ми знаємо, що лише нечисленні могли їй опиратися і за це заплатили життям. Більшість рятувала своє життя, виступаючи зі "своїми" оскарженнями в умовах терору ГПУ, серед репресій комуністичної партії. Отже гострий осуд людей, які діють не з власної волі, не був би об'єктивний. Також відомо, що по Другій світовій війні також заломився найздібніший учень Львівської школи Грушевського Крип'якевич, який під тиском влади виступив проти свого вчителя, і, як і київські учні історика, був змушений виступити зі своїми обвинуваченнями. Але разом з тим треба підкреслити сильну волю й характер Грушевського, який не заломився в той жорстокий час і залишився вірний своїм настановам до кінця життя. Ми віримо, що майбутні дослідники життя великого історика звернуть увагу на цю рису характеру Грушевського, яка характеризує його як виняткову людину. 1934 року, в рік смерті історика, його історична школа на наддніпрянській Україні була розбита. Більшість його учнів заарештовано й заслано в концентраційні табори,¹⁴⁹ лише деяким

148. Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, част. 2 (Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1958), стор. 16. Такі прилюдні засудження були також присвячені діяльності й творчості К. Воблого, Оглоблина та інших видатних науковців.

149. Із зліквідованих або засланих учнів і співробітників Грушевського згадаймо Сильвестра Глушка, Павла Глядківського, Марію Жуковську, В. Новицького, Сергія Шамрая, Ганну Шамрай, Віктора Юркевича, Катерину Лазаревську, Михайла Корниловича, Є. Копержинського, Олександра Рябін-Склярєвського, Михайла Карачівського, Людмилу Шевченко, Федора Петруня, Івана Мандзюка, Володимира Євфимовського і багато інших співробітників. У 1937 р. за "єшовщини" в 1937 р. заарештовано й Заслано двох найближчих співробітників Грушевського — Катерину Грушевську, його доньку й видатну дослідницю українського фольклору й історичної соціології, і брата історика Олександра Грушевського, директора Історично-географічної комісії і заступника голови Історичної секції ВУАН. Неповний список істориків і інших дослідників українознавства подано в праці Наталі Полонської-Василенко "Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків", додаток ч. 1., стор. 63-69.

із них удалося вийти живими. Діяльність Грушевського в тодішній радянській історіографічній літературі ототожнено з "фашистськими спрямуваннями" історика, так що Кравченко міг ствердити в 1934 р., що "партія розкрила контрреволюційну суть концепцій Грушевського і його школи і нанесла рішучий удар".¹⁵⁰ Тоді, як вдало підкреслив Оглоблин, не стало "внаслідок урядового погрому і терору української історіографії"¹⁵¹ — проте вона "не вмерла", лиш запліднила цілі покоління українських істориків в Україні, які знали вагу творчої спадщини найвидатнішого історика України. Ця спадщина й далі турбує й непокоїть теперішніх радянських істориків і політичних партійних діячів, які весь час воюють із "націоналістично-буржуазними" концепціями і історичною схемою Грушевського, яка докорінно підважує їхню урядово-історіографічну доктрину про "радянський народ" з їхньою партійною схемою історії СРСР. Ця схема є спреларована на те, щоб виправдати русифікаційну політику комуністичної партії в Україні і знищити національну культуру українців, знищити їхню "історичну метрику", яку так вдало реконструював Грушевський в своїй *Історії України-Руси* та інших історичних працях.

Український політичний в'язень Юрій Бадзьо обурюється, що нашого великого історика радянська офіційна історіографія не соромиться називати "зрадником" і "ворогом" українського народу. Проте це ставлення російських і українських істориків до історичної спадщини і діяльності Грушевського є самозрозуміле, якщо усвідомити, що "історична наука" в радянській Україні перестала бути наукою, а стала знаряддям комуністичної партії, яка несе відповідальність за теперішній стан українського народу, його життя, яке, на думку Бадзя, проходить "в умовах ідеологічного етноциду, політичної безправности, культурної вторинности, духовної незабезпечености. Ідеологічний етноцид полягає в офіційній пропаганді зближення та злиття націй, ідеї, яка має етнічно-асиміляційний сенс і тлумачиться, як «об'єктивний, закономірний» процес витворення безнаціонального комуністичного суспільства, тобто процес відмирання націй",¹⁵² звичайно, за винятком російської нації, яка політично і культурно буде домінувати над цим "радянським народом". Отже, йдеться, як згадує Бадзьо, про фальсифікацію історії України сучасною радянською історичною наукою, фальсифікацію, "що охоплює [...] всю [етніч-

150. І. Кравченко, стор. 54.

151. О. Оглоблин, *Думки про сучасну українську советську історіографію*, стор. 6.

152. Юрій Бадзьо, *Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС* (Нью-Йорк: Видання

но-національну] історію українського народу, заперечуючи [його] історичний розвиток як самодостатній процес і підпорядковуючи [...] тлумачення [нашого минулого великодержавним] політичним інтересам російської держави"¹⁵³ [вставки мої — Л. В.]. Наведено більшу цитату з відкритого листа Бадзя до радянських істориків, щоб ще раз ствердити, що ця трагічна ситуація української радянської історіографії і національного життя українського народу під російсько-радянською владою нагадує нам часи Грушевського і його історичної школи, яка провадила боротьбу з російським історіографічним шовінізмом, увівши в світову науку нову схему історії Східної Європи з джерельним обґрунтуванням самотності українського історичного процесу.

Закордонного представництва Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, 1980), стор. 34.

153. Там таки, стор. 17.

ПРИЧИНОК ДО ДИСКУСІЇ ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ

Чеслав Кіянка

"День схилився до заходу. Череди йшли вже до криниці, коли я тихої години зупинився перед брамою церкви в Дубецьку. Я тут часто зупиняюся по дорозі до своїх батьків. Заглянув я до середини. На мішках штучних добрив, запорошений пилюкою осінньої кампанії удобрення квасних ґрунтів, сидів бородатий «Бог». Курив сигарку...".

Так пише до мене мій приятель з батьківщини. Тридцятилітній поляк, патріот, знавець історії Польщі й України. Такий не може байдуже пройти мимо чогось, що стоїть як докір сумління в країні наших батьків. У країні, яка впродовж віків була взірцем релігійної толерантності і шани національних культур. Мені легко зрозуміти, що відчуває людина, яка дивиться з болем на знищені, зруйновані будівлі релігійного культу, де б то не було.

Я виріс у польській католицькій родині. Костьол, крім батьків, мав центральну роль в процесі формування моєї духовости. Подив і пошана до святинь залишилися в мене пізніше вже в зрілому віці. Я завжди спершу відвідував святині, потім музеї. Така була черговість. Як і мій приятель, я часто зупинявся коло старих церков. Не всі з них у Польській Народній Республіці перетворено на магазини й склади добрив. Деякі стоять порожні й руйнуються, інші вже майже розвалюються. Зокрема малі дерев'яні церковці.

Ця картина не віддзеркалює ставлення всіх поляків до пам'яток української культури й релігії. Старше покоління поляків ще пам'ятає ті часи, коли вони запрошували до себе українців, а ті їх, як говорилося тоді — то на польські, то на руські свята. Мішані польсько-українські подружжя були щоденним хлібом, а вінчання й хрищення відбувалися в тому чи іншому обряді. Це означає, що в суспільній свідомості на східніх землях Польщі Церква була прийнята поляками, а Костьол українцями. Сучасна ситуація є інша — вона є вислідом політики, яку веде комуністично-атеїстичний режим. Тієї самої політики, яку той режим проводить вже кількадесят років також проти Римо-Католицької Церкви, яка

Переклад з польської.

щоправда вийшла з цього становища переможною і навіть дала світові папу-поляка, великого прихильника єдності між народами і Церквами.

Після кривавого польсько-українського конфлікту в 1940-их роках українців розселено по багатьох регіонах західних і північних земель, які були приєднані до Польщі після Другої світової війни. Тих українців поселено між польськими переселенцями з земель, які захопила радянська Росія. По 1957 р. переселені українці могли повертатися в свої родинні місця. Частина з них повернулася; інші залишилися на нових місцях. Згодом ситуація тих українців почала поліпшуватися. Негативний образ українця почав стиратися у загальнопольській свідомості. Щораз частіше польська суспільність висловлювала своє обурення через використання церков під магазини, склади добрив і т. п.

Деякі церкви зруйновано, як наприклад, імпозантну церкву в Бірчі, збудовану перед війною. Її знищено в шістдесяті роки. Тепер на її місці є паркувальний майданчик, якого ніхто не використовує. А в річці, що тече недалеко, ще й досі лежить кусень церковної стіни. Його кинула туди сила динаміту.

Часом тяжко зрозуміти деякі рішення комуністичної влади. В одній місцевості наказували знищити церкву, а одночасно в тому самому регіоні віддавали розпорядження ремонтувати, відновлювати іншу, оголошуючи її історичним пам'ятником. Написи на дорогах показують, як доїхати до такої церкви. Прикладом цього є церква в П'ятковій, а кілька кілометрів далі, в Дубецьку, де церкву вже віддавна перетворено на магазин, будівля розпадається й перетворюється на руїну.

Це нагадує долю польських костьолів по другий бік границі. Перед моїми очима незабутньо стоїть одна з прекрасних львівських святинь. Занедбана, з вибитими вікнами. Врешті залишиться скелет, який знесуть з "естетичних" причин.

По одному й другому боці границі говориться й пишеться про приятнь між польським і українським народами, а рівночасно послідовно стираються сліди польської культури й багатівкове проживання поляків на схід від Сяну й Бугу, а українців на захід від тієї лінії. Становище польського населення на території радянської України безнадійне. Денаціоналізація ведеться там швидше й нещадніше, ніж за часів царської Росії. Децю кращою є ситуація з українцями в Польщі. Вони можуть об'єднуватися у своє культурне товариство. Мають власні приміщення, в яких плекають свої народні традиції. Очевидно, що й та ситуація є далека від ідеалу.

За останні 30 з лишком років не було в Польщі умов, ані можливостей, перевірити, як тепер ставиться польське суспільство до української національної меншости і її проблем. Це сталося щойно

за часів "Солідарности". Цей промінчик надії, який почав тліти в серцях поляків у серпні 1980 р., тепер спалахнув страшною пожежею. Сталося таке, що не вміщалося в політичну уяву багатьох людей на світі. Продовж одного місяця спонтанно, від низів, постала багатомільйонна організація. Мільйони людей в Польщі захопилися творенням вільного об'єднання у своїй поневоленій країні. Було багато справ, які треба було вирішити. "Солідарність" взяла на свої плечі все те, що навмисне або через бездарність не виконала так звана "народна влада". То був час суцільної надії на політичну й економічну перебудову країни. Час вільної суспільної ініціативи.

Ця велика течія захопила й українське населення. Від самого початку воно так само включилося в дію, як і все суспільство. Зокрема в містах західньої і північної Польщі, де "Солідарність" була сильна й сконсолідована. Прикладом може бути регіон долішнього Шльонську, на чолі якого став молодий чоловік з українським прізвищем — Владислав Фрасинюк, один з найпопулярніших провідників "Солідарности", який утішався авторитетом в усій Польщі.

Перемиський регіон не має великої індустрії. Тож "Солідарність" не могла там мати кількатисячної чи кількадесятитисячної бази фабричних робітників. Проте вона там постала дуже швидко, і її програма була подібна до тієї, що її реалізовано в усій Польщі, якщо можна говорити про програму до часу Першого всекрайового з'їзду "Солідарности". Між багатьома проблемами льокального характеру було згадано про труднощі місцевого українського населення в справі повернення їм однієї з перемиських церков.

Українці греко-католицького обряду роками мали можливість відправляти богослуження в гарній святині — в передвоєнному ґарнізонному костьолі в Перемишлі. Одночасно всі церкви були віддані не для релігійного користування. Українське населення наполегливо старалося відзискати одну з церков. Діячі "Солідарности" знали про петиції, які українці висилали до урядових установ на різних щаблях. Усі ті старання були марні. В такій ситуації літом 1981 р. Міжфабричний комітет незалежної самоврядувальної профспілки "Солідарність" звернувся до адміністративної влади перемиського регіону з вимогою повернути українцям одну з місцевих церков, яку використовувано як склад. Та святиня потребувала ремонту, який українці готові були зробити власним коштом. У той час "Солідарність" вимагала повернути давні назви місцевостей і вулиць. Частина місцевостей в перемиському регіоні мала історичні назви часто українського походження. Нові назви впроваджено давніше, не звертаючися за порадою до місцевого населення. Змінено також назви вулиць і площ, які увіковічували

людей і ідеї, одіозних для комуністичного режиму. "Солідарність" діяла з переконання, що все, що стало історією південносхідньої частини країни, повинно бути збереженим. Історична правда доводить, що впродовж довгих століть наші предки — поляки й українці — жили, працювали й спільно боролися ту землю. І навіть те, що в минулому вони кілька разів підносили одне проти одного зброю, не в силі цього змінити.

Плян підтримки домагань українського населення обговорено з ординарієм Перемиської дієцезії єпископом Ігнатієм Токарчуком, який рішуче висловився на нашу користь. А втім, майже в той самий час літом 1981 р. він дозволив відбуття церемонії висвячення трьох священників греко-католицького обряду в чудовому перемиському соборі.

Я передбачав, що церковне питання буде в центрі уваги дискусії на відкритій нараді регіональної управи "Солідарности". І так воно й сталося. Заля гімназії імені Юльюша Словацького в Перемишлі була заповнена по вінця. Неофіційні дискусії почалися ще задовго перед відкриттям наради. На нараду прибули делегати фабрик, установ, шкіл. Вимоги "Солідарности" вже раніше опубліковано в регіональній пресі. Їх широко коментовано й критиковано. Все те діялося перед виборами управи й голови "Солідарности" перемиського регіону, отже в дуже напружений час. Дехто радив мені зняти церковне питання зі списку наших домагань, бо ця справа може спричинитися до мого програшу на виборах. Я був свідомий того. Я знав, що конфлікт 1940-их років ще глибоко в пам'яті багатьох людей, зокрема тих, які пережили трагедію втрати найближчих осіб. У такій ситуації дискутувати дуже тяжко, бо емоції притупляють логічне мислення. Бурхлива дискусія тягнулася кілька годин. Час від часу в залі панував тільки страшний гамір, якого неможливо було опанувати. У відповідь на атаки, ми (і я особисто), прихильники справи, покликалися на різні авторитети, включно з папою Іваном Павлом II, якого поляки люблять, подивляють і яким гордяться. Але тоді ніякий авторитет не допомагав. Коли вогонь дискусії згас, почалося голосування. Більшість присутніх висловлювалася за повернення церкви, в підтримку українців. Це була для нас велика сатисфакція. Вперше по Другій світовій війні на форумі вільної громадської репрезентації перемиського регіону продискутували й схвалили питання т. зв. українських проблем.

Вимоги "Солідарности" спрямовано до регіональної адміністративної влади в Перемишлі. Виявилось, однак, що влада не може прийняти ніякого рішення в тій справі. Її передано до Варшави. За якийсь час перемиська "Солідарність" отримала листа від Центрального управління в справах релігії. В листі повідом-

лялося, що ще не прийнято рішення в церковному питанні. Зі змісту цього листа виходило, що святиню може отримати одна з трьох церковних організацій: православна, римо-католицька, греко-католицька. В листі також говорилося, що Православна Церква перша внесла подання приділити їй церкву. Управління в справах релігії також ствердило, що на терені Перемишля немає греко-католицької церковної адміністрації, а це додатково ускладнювало б формальне "передання" церкви. Згідно з інформаціями, які ми мали, в Перемишлі не було православних, отже це виставляло в непевному світлі суґестію варшавської влади передати святиню тій Церкві. Не отримано ніяких відповідей на петиції, з якими українці греко-католицького віровизнання зверталися до влади різного рівня. Згаданий лист був звичайним крутітством і грою на зволікання.

А тим часом відбувся Перший крайовий з'їзд "Солідарности". З'їзд звернув увагу на проблеми національних меншостей. Прийнято окрему резолюцію, в якій вільна репрезентація біля 10 мільйонів польських робітників висловилося за забезпечення вільного розвитку всіх національних груп, що живуть у Польській Народній Республіці.

Польське село не стояло осторонь під час тих кільканадцяти місяців, які потрясли основи комуністичної системи. Хлібороби організували свою хліборобську "Солідарність". На селі діялося те, що дещо раніше відбувалося на фабриках і в установах. Структура хліборобської "Солідарности" росла дуже швидко й енергійно. І тут українці не стояли осторонь. У кількох селах перемиського регіону українське населення становить більшість. Пригадую собі, що саме там виникла специфічна проблема. Один із членів регіональної управи допомагав організувати по селах хліборобські відділи "Солідарности". Українці в одному селі виявили бажання вступити до лав "Солідарности" під умовою, що вони зможуть назвати профспілку по-українськи: "Солідарність". Зробили навіть проєкт емблеми з українською назвою "Солідарність", почали вже опрацьовувати статут "Солідарности" українською мовою. На перший погляд справа проста, але такою вона зовсім не була. Поставили всі ті питання на одній з нарад регіонального комітету "Солідарности". По вступній дискусії ті питання відкладено для полагодження на пізнішу годину, бо треба було юридичної поради, наскільки це відповідало статуту "Солідарности". Та прийшов грудень 1981 р. і перший день воєнного стану в Польщі. Тисячі людей попало до в'язниць, багато найактивніших і найзаанґажованіших у праці. Не бракувало українців і між заарештованими. Це доказує, що вони йшли в перших лавах, у першій лінії. І тут були спроби викликати сварки і взаємне недовір'я.

Пустили плітки, що в одного з перемиських лікарів українського роду знайдено зброю, яка була призначена проти поляків. Того лікаря інтернували, але справжньою причиною цього послужила його активна діяльність у лавах "Солідарности".

Воєнний стан у Польщі поклав край ініціативам, які захищала "Солідарність". Її саму оголошено нелегальною, діячів її ув'язнено, а майно знищено або skonфісковано. Розв'язка церковного питання для українців у Перемишлі на тому скінчилося того ж таки 13 грудня 1981 р. Але залишилося щось, чого не знищить жадний акт насильства. Залишився цінний громадський досвід, великий крок у напрямі об'єднання обидвох груп: польської і української.

Народження і бурхливий розвиток "Солідарности" є свідоцтвом опору народу проти накиненої йому чужої й осоружної політичної системи. Кільканадцятимісячні події в Польщі знайшли свій відгук у всьому радянському бльоці, думаю, що особливо в Україні. Ідеї і відзнаки "Солідарности" легко переходили через радянський кордон. Заборонені плоди переходили на схід через Перемишль, що лежить на самій границі. Перемишль, крім того, найбільший в Польщі залізничний вузол, в якому в силу виконуваних обов'язків зустрічаються робітники.

Впродовж згаданих кільканадцяти місяців сусідні народи мали підставу заздрити полякам. Здавалося, що Польща йде швидкими кроками до свободи. Вільне слово в Польщі лунало широко, а польський народ переживав піднесення. Іноді здавалося, що перемога є можлива без крові й мук. Але згодом виявилось, що то були тільки мрії. Сьогодні поляки й інші поневолені народи є під радянським контролем. Ніхто не може передбачити, коли і як це зміниться. Проте, є сильна віра мільйонів людей, яку не можна знищити, в те, що зміна напевно прийде. Наше минуле вчить нас, що ми завжди були повинні покладатися на власні сили, завжди були залишені власній долі. І в теперішній ситуації важко сказати, хто прийшов би до нас з допомогою. Подібною є доля українців, угорців, чехів і інших народів, яких світ віддав під радянську зверхність. Нам, залишеним на свій власний розсуд, нема чого втрачати. Єдина реальна шанса для нас — спільне перемир'я, яке повинні започаткувати два найчисленніші поневолені народи: поляки й українці. Ці народи були в союзі в минулі часи. Історія нас вчить, що будь-який розрив того союзу мав згубні наслідки для обох сторін.

Шлях до такої розв'язки є незвичайно складний. А може навіть тепер не до подолання. Він засіяний могилами й непотрібно пролитою кров'ю. Однак, щораз більше людей з обидвох боків починають розуміти, що це є, мабуть, єдиний шлях до волі. Постає

тільки питання, чи все це є можливе, а якщо так, то коли? На жаль, на ті питання не можемо чітко відповісти. Проте, можемо й маємо обов'язок робити все, щоб зблизити обидва народи. Українська та польська еміграції можуть збудувати фундамент для такого порозуміння. Треба, щоб обидві еміграції почали цю справу. Треба відкинути все те, що нас ділить, забути давні кривди, позбутися надмірного націоналізму. Нашої ситуації не поліпшать заклики про польський Львів і український Перемишль.

Тепер не час визначати границі. Проте, я глибоко переконаний, що в майбутньому наші вільні та заприязнені незалежні народи зуміють розв'язати всі спірні питання.

Такома, жовтень 1984 р.

З ПРИВОДУ ПОДІЙ В ПОЛЬЩІ

ЗАЯВА ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УГВР

1. Уже майже сорок років польський народ намагається звільнитися від російських комуністів та їхніх ставлеників у Польщі. В останні роки боротьба польського народу виявляється зокрема в діях "Солідарности" та інших самостійницьких формацій, яких підтримують широкі кола польської громадськості. А проте борцям за свободу польського народу досі не пощастило досягти перемоги. В Польщі повторюється трагедія, подібна до попередньої трагедії Угорщини і Чехо-Словаччини. А кілька десятиріч раніше в результаті московської агресії була знищена державна незалежність Литви, Латвії, Естонії, України, Білорусі, народів Закавказзя, Туркестану та інших. Це наявний доказ того, що Москва може задушити відокремлену визвольну боротьбу одного народу та що поневолені нею народи можуть визволитися тільки спільними та скоординованими зусиллями. Це повинні мати на увазі також ті елементи серед російського народу, які дійсно прагнуть до демократичних свобод у своїй державі і є готові відмовитися від колоніального поневолення неросійських народів імперії. Немає сумніву в тому, що серед тих народів дуже серйозне місце належить Україні та Польщі з огляду на їхнє стратегічне становище, економічний потенціал та численність населення.

2. Потреба спільного фронту поневолених Москвою народів, як передумова їхнього визволення, засадничо визнається діячами їхніх визвольних рухів. Проте, ця думка не стала ще інтегральною частиною їхнього мислення і аж ніяк не довела ще до спільних плянувань і тактичних заходів. На рідних землях тих народів існують ще спірні проблеми між ними як спадщина минулих конфліктів, які московські імперіялісти зручно використовують і часто провокують, а діячі самостійницького руху ще й досі неспроможні в умовах тоталітарного контролю розбудувати міжнародну співпрацю. Також тільки частинно співпрацюють між собою представники поневолених Москвою народів у західному світі.

3. Визвольна боротьба польського народу, зокрема "Солідарности" та інших сучасних формацій демократичного руху і їхнє ставлення до українського народу можуть стати великим кроком уперед у розбудові взаємин між українцями і поляками. Українці, як і інші поневолені Москвою народи, з подивом і повагою спостерігають сучасну боротьбу польського народу і її політичні принципи. Особливо цінна для нас концепція, яка тепер висувається на сторінках польської підпільної преси про те, що без самостій-

ної України не може бути самостійної Польщі і, навпаки, а також оборона прав української національної меншости в Польщі та засудження претенсій окремих польських діячів до українських земель. Це дає підставу сподіватись, що ті прогресивні польські протикомуністичні чинники матимуть на довшу мету вплив на формування польської політики стосовно до України взагалі та зокрема до української меншости в Польщі, за незавидну долю якої, особливо за позбавлення її вільного національно-культурного і релігійного розвитку, несе відповідальність не тільки комуністичний режим, але також частина польської суспільности, включно з польським католицьким духовенством. А втім, ставлення поляків до українців у Польщі, зокрема до Української Католицької Церкви, слід уважати пробним каменем настанови поляків до українців загалом. Репресії проти наших братів у Польщі, так само, як і з другого боку, ворожі для українців програми, які трапляються у польських радіопересиланнях "Вільної Європи", шкодять інтересам обох народів. А в той самий час українцям і полякам треба висувати на порядок денний те, що їх з'єднує, а не те, що їх у минулому ділило. Захищаючи свою національну меншість у Польщі, українці зобов'язані боронити такі права для польської меншости в Україні.

4. У нашому прагненні до співпраці з поневоленими Москвою народами, зокрема з поляками, ми продовжуємо справу наших попередників. Уже в умовах німецької окупації України й Польщі досягнуто частинне порозуміння між українським і польським протинімецьким підпіллям, а після війни в еміграційній пресі обох народів велися дискусії, в яких стверджено, що народи Центрально-Східньої Європи, включно з українським і польським народами як найчисленнішими, можуть оборонити себе від німецького і російського імперіялізму тільки об'єднаними силами, створивши оборонно-господарську спільноту на взірць спільноти народів Західньої Європи. Потребу українсько-польської співпраці наголошувано згодом також на спільних конференціях, в наукових збірниках тощо.

Сьогодні існують об'єктивні підстави для розбудови співпраці всіх поневолених у російській комуністичній імперії народів. Тільки за умов роз'єднаних дій тих народів може ця колоніяльна імперія зберегти своє існування і тільки за умов спільности їхніх дій вона може власти. Цілком природно, що неросійські народи імперії будуть у першу чергу орієнтуватися на Україну й Польщу. В такому плані українсько-польська співпраця — це не тільки проблема взаємин між двома народами, але водночас центральне питання життя, боротьби і перспектив усіх народів підпорядкованого Кремлеві комуністично-тоталітарного бльоку.

*Президія Закордонного представництва
Української Головної Визвольної Ради*

ЛЕХОВІ ВАЛЕНСІ
Лист від вірника УКЦ

Дорогий друже, брате у Христі!

Пишу до Вас із повагою і любов'ю. Ваша боротьба, вкупі з цілим народом польським, є тією надією, що додає і нам сил до супротиву. Все в руках Божих і [все] діється за невідкличними Божими рішеннями.* В любові і жертві. Ради Христа та народу рідного мусимо поборювати зло — творити добро і невідступно стреміти до всехристиянського об'єднання. Польський нарід переживає велике моральне оздоровлення після кількох десятиліть мороку та тьми.

Стійкість та мужність провідників робітничого руху та Католицької Церкви в Польщі додають відваги і нам, тут, у самому логові сатани...

На Україні почались важкі часи. Після сталінських репресій наш нарід ще не переживав таких утисків та поневірянь як нині. Життя або смерть.

Боротися важко. Боротьба вимагає зусиль, виснаження, зужиття фізичних сил. Боротьба — це велетенська праця. Господь наділив людину свобідною волею. Людина може вибирати і вибирає: *життя або смерть*, душу або тіло, силу або загибель. Так було, є і буде, поки живе людина на землі. На сім ґрунтується наше життя. Боротися або коритися. А раз ми вибрали боротьбу, то це означає, що ми вибрали добро. Робити добро важко — перше, се потрібно побороти у собі власний егоїзм та слідувати доктрині Ісуса — любити всіх та поважати і боронити власне. Друге — се всехристиянська солідарність. Солідарність, якої так бояться нинішні правителі Москви. Перебуваючи в мордовських політтаборах, я потоваришував з польським патріотом полковником Броніславом *Жуковським*. Тільки за те, що ми спілкувалися, нас було карано підло і жорстоко — нас і тримали разом у карцерах, але віра в Ісуса Христа та спільна мета додавала нам

Мову оригіналу друкованого документу збережено за дуже незначних редакційних змін. Взято з: *Архив Самиздата* (Мюнхен) 1984, 5373, стор. 12, 14.

* В оригіналі: "після невідкличних Божих рішень". — Ред.

відвагу до супротиву — і ми перемогли! Ворог не зумів нас зломити, не зумів посіяти недовіру та ненависть...

Тому ми аж ніяк не можемо скоритися і заключити спілку із злом. [Треба] перестати бажати добра. [Треба] іти по лінії найменшого супротиву, плисти за водою. Мусимо знати, що боротьба гартує наші сили, відновлює та освячує наш дух. Є велика надія у наших серцях, що ми заживемо кращих, вільних часів. Великий смисл у рухові Солідарності, що [йо]го розпочав польський нарід за своє утвердження серед вільних народів Європи.

Наслідки вже дали про себе знати — нас, українців, почали переслідувати з особливою жорстокістю та ненавистю. Я спокійно чекаю нового арешту.

Адже, коли ворог переслідує тільки за те, що ти християнин, за те, що ти любиш свій нарід та Богом дароване життя — се означає, що у нього нема ні сил, ні мудрості поправити зло...

Щиро зичу Вам та Вашому народові волі та любові.

12. 4. 1984

Йосип Тереля

Honchar, Oles. THE SHORE OF LOVE. Translated from the Russian by David Sinclair-Loutit. Moscow: Progress Publishers, 1980, 259 pp.

Гончар, Олесь. БЕРЕГ ЛЮБОВІ. Преклад з російської Дейвіда Сінклера-Лутіта. Москва, 1980, 259 стор.

З усіх українських прозаїків Олесь Гончар найповніше й найбагатше репрезентований в англомовних перекладах. Його роман *Прапороносці* (*Standard-bearers*) вийшов окремою книжкою ще 1948 р. Після цього окремими виданнями з'явилися збірка оповідань — *Short Stories* (1955) та роман *Циклон* (*The Cyclone*, 1972). Деякі переклади друкувалися тільки в журналах: переклад *Тронки* з'явився в двох числах журналу *Soviet Literature* літом 1964 р.; в цьому ж журналі на протязі минулих двадцяти літ надруковано й назку Гончаревих оповідань. Були також еміграційні переклади: уривки з роману *Собор* друкувалися осінню 1976 р. в *Journal of Ukrainian Graduate Studies* (розділи 8-9 у перекладі Марти Олійник) та літом 1980 р. в *Ukrainian Review* (розділ 1 у перекладі Леоніда Рудницького).

Найновіше Гончареве англомовне видання *The Shore of Love* — це переклад роману *Берег любові*, що був написаний в 1975 р. і вперше з'явився друком у журналі *Вітчизна* в першому його числі за 1976 рік.

У центрі роману Андрон Ягнич, "вузлов'яз", "майстер вітрильного діла", завідувач парусницькою майстернею на навчальному вітрильнику "Оріон", де майбутні моряки відбувають свою курсантську науку. Ягнич — старий, він — проти власного бажання — змушений вийти у відставку і повертається з мореплавання в рідне село Кураївку доживати віку на пенсії. Ягнич дуже переживає свою старість і відставку, але, нарешті, знаходить нову радість і мету життя, коли дістає нове конструктивне призначення: бути консультантом на будові літньої каварні для шахтарів, що, перероблена зі старого судна і запроєктована на подобу вітрильника, має стояти на самому березі моря.

"Важливо людині уникнути пенсійного банкрутства" — каже в розмові один із персонажів — і це, на мою думку, саме й є головною ідеєю роману. Інші герої роману — Ягничева племінниця Інна, медичка, що вибирає для своєї праці рідне село замість якогось екзотичнішого призначення; коханий її Віктор, що "збився з пуття" й став кримінальним злочинцем; голова колгоспного господарства Чередниченко; археологи, що розкопують над-

морський берег, а такою іншою подією — все це лише тло для висвітлення центральної постаті Ягничча. Інна мріяла колись бути поетесою і її пісня "Берег любови" і дала назву романові. Але ця назва, на мою думку, невдала і зовсім не відповідає темі.

Про Ягничча сказано, що він "в'яже вузлом пам'яті далеке й близьке, єднає минуле з теперішнім". Це можна сказати й про автора. Гончар пише завжди про сучасне, але в нього і в його героїв завжди якийсь особливе пов'язання з минулим, з історією. Сама ідея вітрильника, на якому тренуються матроси сучасної флотії, вказує на шукання синтезу минулого з сучасним. Місце й значення історії та минулого в сучасному хвилює автора особливо в романі *Собор* — творі, що не лише не включений у шеститомник Гончаревих творів, виданий видавництвом "Дніпро" під кінець 1970-их рр., але навіть не згаданий у бібліографічному покажчику в кінці шостого тому, що нібито має включати "усі основні видання творів письменника в СРСР"!

У другому розділі роману *Берег любови* є окремий підрозділ "Фантазія місячної ночі". Це такий собі ліричний відступ у зв'язку з археологічними розкопками про римського поета Овідія, що його покарали вигнанням. Є там такі знаменні рядки: "Можновладний Рим знає, чим карати поета, що впадає в неласку: карає не чашею з отруєним вином, не африканськими левами на арені Колізею, карає безвістю, самотою, забуттям, досмертним оцим вигнанням між криги й сніги, де нема й ніколи не буде потреби в поетах". І кінчається "Фантазія" викликом, коли у відмолодженого степовим зіллям і коханням степової дівчини Овідія з'являється "безстрашня поета", і він вигукує: "Риме і ти, Октавіане Августе! Вщент розлетяться твої легіони, а пісня її все переживе!"

Як представляє українського письменника англомовне видання роману? Вступна стаття Ю. Барабаша на п'яти з половиною сторінках розповідає про те, що Гончар — син неграмотної української селянки, що творчість його почалася від війни й повна воєнної тематики, що йому притаманні гуманізм і віра в людину, що він вірний собі, а водночас динамічний і завжди у пошуках нового. Але ніде не сказано, що це письменник, який пише українською мовою і місце й значення якого визначається передусім його ролю в українській літературі. Переклад, як, на жаль, і в випадку більшості англомовних Гончаревих публікацій, зроблений не безпосередньо з оригіналу, а за допомогою попереднього російського перекладу. Не тільки всі назви та імена героїв зросійщені: Kurayevka (Кураївка), Vera Konstantinovna (Віра Костянтинівна), Zagradovka (Заградівка), Ganna Gurievna (Ганна Гуріївна), Panas Emelyanovich (Панас Омелянович), Guzul (гуцул, гуцульський), хоч сам автор — може під впливом еміграційної критики

на попередні видання — названий цим разом на титульній сторінці правильно — Honchar, а не Gonchar, але є й деякі відхилення від тексту, що невідомо чиї: першого російського перекладача чи другого англійського. В тексті про Овідія, наприклад, додано: "His heart discovered a courage that it had not known when he was young". Цікаві й знаменні рядки, але в оригіналі я їх не знайшла. Можливо це — наслідки цензурних змін в українському оригіналі? Стиль перекладача, його штивна й несучасна, часом навіть ненормативна англійська мова, незнання українського побуту та надто вільне трактування авторського тексту роблять авторові погану послугу. Кілька прикладів: "Зараз це почуєш хіба що зі сцени в клубі" = "One really only heard it any more from the stage"; "але ж росте комплекс, росте" = "as the project kept grew"; "Тільки стемніло, короткий свист пролунав біля двору Ягничів-комбайнерів" = "As soon as it was so dark, a brief bandit-like whistle pierced the air near the Yagniches' yard"; "Ванну поцупили" = "They are pinching a bath"; "... що ахнеш" = "one will fair gasp"; "Це важливо — кого тобі рекомендують у підмайстри" = "whom you were offered as chief assistant was an important matter"; "Уночі лив дощ" = "It poured with rain that night"; "наряджали мене мама по-гуцульському" = "mother would dress me in the Guzul national costume"; "бандура" = "a bandore"; "приваблювала в ньому оця самобутня відданість Оріонові" = "Inna had each time been amazed by his absolute loyalty to the Orion"; "послухати ... іншу музику, ту одвічну, яка йому ніколи не набридає" = "to listen... to an eternal music of which he would never grown bored".

Берег любові має добру тему і міг би бути оригінальним твором, цікавим і для англomовного читача. На перешкоді цьому, одначе, стоїть і незадовільний переклад і те — усвідомлене, мабуть, і самим автором, накинute обов'язковим соцреалізмом "прикрашування дійсности". "Співалося про легке, а насправді яким трудним було для людей це літо... Чи, може, так і треба? Навіщо торкатись того, про що і без тебе всі знають?" — це думки Інни Ягнич, коли вона замислюється над тим, чи варто їй писати поезії. Репліку Чередниченка про заповідача погоди: "Чуєте, яким медовим тоном підносить нам сьогодні слякотнюву цей обласний крашувач дійсности" можна адресувати, символічно, й до автора. Перекладач передав цю фразу по-своєму, не зовсім точно, але тим разом для нашої мети ще з більшою ефективністю: "What an artist that one is, embellishing reality to the best of his ability".

Марта Тарнавська

ВИБРАНІ ЛИСТИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША УКРАЇНСЬКОЮ МО-
ВОЮ ПИСАНІ. Редакція Юрія Луцького, передмова Юрія
Шевельова. Нью-Йорк: УВАН, 1984, 326 стор.

Нашому літературознавству щастить останніми роками тим, що виходять друком збірки листів наших видатних письменників. Кулішеві листи дають нам не тільки можливість для кращого розуміння самого автора, але і його доби, панівних поглядів, зайняття та дій відомих осіб.

Ю. Луцький зазначає, що дана збірка вибраних листів не тільки не представляє всіх Кулішевих листів, що ще існують, але також і тих, що не є писані по-українському. Та навіть у тих півтора листах до кільканадцятьох осіб (наприклад, до Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Пулюя, М. Павлика) виразно виявляються Кулішеві погляди, темперамент, зайняття та життєві цінності. Кольоритно пробиваються його емоційність, настроєвість, у протизагаду до нехоті до формалістики у Кулішовому теплому ставленні до своїх земляків. З цим пов'язаний також і його менторський підхід не тільки до молодших. У його листах виразно виступають його особисті погляди на цінності людини-християнина та людини-українця з потребою та місією.

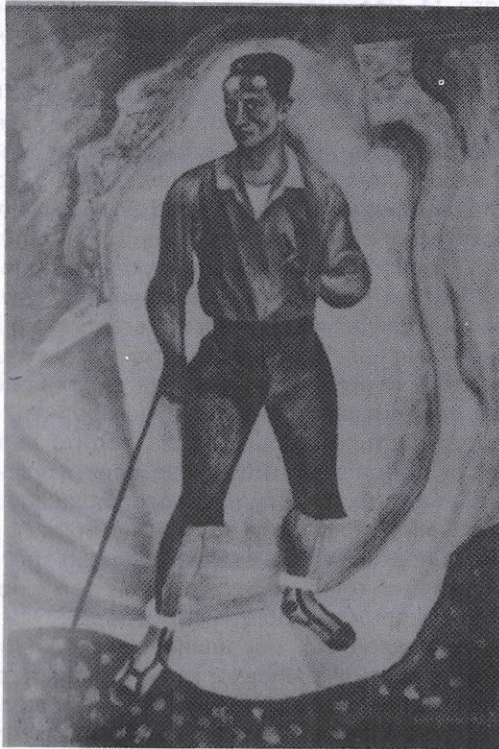
Ці теми помітні навіть у його листуванні з Олександром Милощадовичем. Їхнє забарвлення натякає на любовне прив'язання (він його називає "братнім") до молодшої землячки, що Куліш пояснює радше поетичним надхненням. Але він намагається передати своїй кореспондентці і знання про свій народ, його культуру і про прикмети характеру та потребу мати мету в житті й робити добро. Іншим він дає поради, де і що конкретно зробити, наприклад, сліпому кобзареві Остапові Вересаю він радить передати своє знання і вміння молодшому. (Кулішеве практикування християнських засад також виявляється в його фінансовій допомозі Вересаєві та обіцянці притулити його на старість). У листі до Олександра Барвінського Куліш вказує на те, що треба включити до читанки з української літератури, і при тому подає гостру критику та оцінку окремих авторів та їхніх творів.

У цих листах знаходимо, між іншим, також і Кулішеві пояснення про деякі аспекти української мови (наприклад, про українське "и" в протиставленні до польського та російського), про фольклор, етнографізм та розвиток української літератури. Хоч відома різноманітність Кулішевих зацікавлень і праць, читаючи ці листи, не можна не помітити його виразну подібність до пізнішого та успішнішого Івана Франка: творчість у прозі, поезії, перекладах, розвідках та редагуванні.

З вдячністю редакторів збірки треба згадати, що інформації

про згадуваних у листах осіб та про справи, пов'язані з ними, подані на тих самих сторінках, що й текст. Поданий індекс (осіб і творів) також сприяє корисному вживанню цього видання. Велика (на 30 стор.) вступна стаття Юрія Шевельова звертає увагу читача на різні аспекти кулішезнавства; друкowana на сторінках цього журналу, вона має бути відома читачам (див. *Сучасність* 1983, 12, стор. 7-38).

Лариса М. Л. Онишкевич

Святослав Гординський, *Портрет Миколи Колесси*
(1933, олія; Четверта виставка АНУМ у Львові)

[до статті С. Гординського, стор. 47-65]

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i>	Nina Ilnytzkyj
		<i>і США:</i>	254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайца- рія :</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

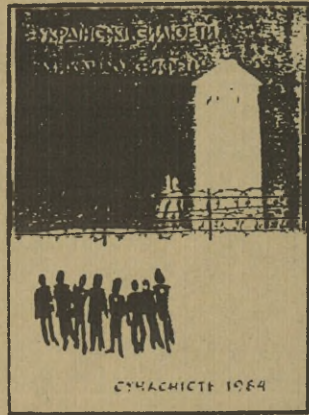
Михайло Хейфец

УКРАЇНСЬКІ СИЛЮЕТИ

1984, 240 стор. Обкладинка Надії Штендери.

М. Хейфец — кол. в'язень Мордовських таборів. Там у 1974-1978 роках він заприятелював з українськими політв'язнями В. Стусом, В. Чорноволом, М. Руденком, З. Попадюком, В. Овсієнком та іншими, про яких він щиро й сердешно розповідає в цій книжці.

Ціна: 10.95 ам. дол.

ВАСИЛЬ СОКІЛ

СУЧАСНІСТЬ 1984

Василь Сокіл

ТАКА ДОВГА НІЧ

Спогади старого собаки

1984, 90 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Цю майстерно змальовану розповідь, з погляду собаки, про долю собаки і про собачу долю його господаря в радянській дійсності рекомендуємо в однаковій мірі молодим і старшим читачам.

Ціна: 4.95 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001